



TÜRK TARİH TEZİ'NİN POLİTİK KÜLTÜREL GÖSTERGESİ HİTİT=ETİ ADI

POLITICAL CULTURAL SIGN OF TURKISH HISTORICAL THESIS:

THE NAME HITTITE = HETHEEN (=ETİ)

SAİME SELENGA GÖKGÖZ*

ÖZ

Çalışmada HİTİT=ETİ adı *ç ad-dış ad* ilişkisi çerçevesinde Türk Devrimi'nin ve dolayısıyla ulus-devletleşme sürecinin siyasi ve ideolojik tezleri olan Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Tezi üzerinden değerlendirilmiştir. Anadolu ve Ön Asya ülkelerinin Tarih Öncesi ve Eski Çağlar Tarihi, Dil, Arkeoloji ve Tarihî Coğrafya, Paleoantropoloji ve diğer disiplinler incelemeleri sağlam bir zemine Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla oturmuş, 1920'lerin sonu ve 1930'lardan itibaren Cumhuriyet'le beraber yeni doğan ve yetişen bilimli temsilciler, bu Tezler'in ulus tarih ve ilişkili diskur alanının inşasında rol oynamışlardır. *Eski Anadolu* Uygarlıklarının en önemlilerinden biri olan Hitit=Eti Uygarlığının ise, Türk Tarih Tezi'nin merkezine yerleştirildiği barizdir. Bu uygarlığın adı HİTİT ve ETİ biçiminde biri diğerinin yerine geçerek ikili kullanıma sahip olduğu bilinmektedir. Bu özel adların=terimlerin ve başka ilişkili kavram ve terimlerin formel ve informel kanallarla kültürlenilen mecra veya referans dünya olarak Batı'dan, özellikle de Hititoloji'nin temellerinin atıldığı Batı Avrupalı bilimsel kaynak dillerden (Fransızca, İngilizce, Almanca ve İtalyanca) aktarma ve kopyalama yoluyla ödünçlendiği ve Türkçe söz varlığına mal edildiği görülür. Çalışmada, Türk Devrimi'nin her biri toplumsal ve kültürel izdüşümlü etki ve sonuçları elde edilmiş karar verici politik uygulamaları açısından Anadolu=Türk merkezli ulusçu ve devrimci ikonografik bir ad verme ve mal etme mesainin *Hitit=Eti* adlarında da denklik kurularak gerçekleştiği, bu uygarlığın ise Cumhuriyet sonrası Türk toplum ve tarih belleğine olumlu her tür simgesel anlam ve çağrışımlarının bu ikili ad verme sürecinde eş-değerli kılındığı anlaşılmıştır. Makalede Tezler'in merkezine Hitit=Eti adlarının yerleştirilmesinin politik, ideolojik, entelektüel ve tarih bilimsel gerekçeleri üzerinde de durulmuş, dolayısıyla Türk Devrimi ve Türk Tarih Tezi temelinde ETİ ve HİTİT olarak ayrı ayrı Türk popüler kültürel belleğine tahvil edilmesi süreci örneklerle ele alınıp değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Asya, Eti, Hitit, Küçük Mecaz, Politik ve ideolojik simge, Türk Tarih Tezi.

ABSTRACT

This article approached the equivalent name HİTİT = ETİ (in Turkish) within the framework of the endonym-exonym relationship in onomastic studies. The Ancient Age, Prehistoric History of the Anatolian and Anterior Asian geography and archeology and its Turkish historiographical, archeological and other scientific representatives they took part in the naming process of reconstruction of the geographical political mapping of Anatolia and its ideological bases in the 'New Turkey' metaphor. The Turkish revolutionary elites and intellectuals, scientific representatives itself have been a key and active part for making or, reconstructing these two names with reconfigurative and discursive concepts of the Turkish Historical Thesis and the Sun-Language Thesis. The introductory part of the article handled the phenomenon of historical geographical and topographical names theoretically from the field of onomastics. In the second part, the Ancient Anatolian Civilizations, which obviously occupied a central place in Turkish Historical Thesis discourse, meanwhile, within the framework of *Hittite=Eti*, a renaming effort was made by means of "transfer" and "copy-paste" from western equivalent counter-parts. In the third part, discussion based on Turkish History Thesis, by the process of transformative perspective of typical Kemalist elite for create the Turkish "new man" how they functionalize the plasticity or the conundrum of HITTITE with ETİ formalism and rhetoric.

Keywords: Anatolia, Asia Minor, Eti, Hetheen (in English variant, and equivalent in many western languages, written forms), Hittite, Icon, Metaphor, Symbol, Turkish Historical Thesis.

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, ssgokgoz@gmail.com ORCID:0000-0001-7904-2585.

Extended Abstract

This article approached the equivalent name HİTİT = ETİ (in Turkish) within the framework of the endonym-exonym relationship in onomastic studies. The Ancient Age, Prehistoric History of the Anatolian and Anterior Asian geography and archeology and its Turkish historiographical, archeological and other scientific representatives they took part in the naming process of reconstruction of the geographical political mapping of *Anatolia* as Turkish ancient motherland and its ideological bases in the 'New Turkey' metaphor, soon after the collapse of Ottoman Empire and Turkish National Struggle. A new nation-state was born at the end of nationalist revolutionary struggle on the ruined legacy of Ottoman Empire and its name became with a new political régime Republic of Turkey. The Turkish new revolutionary voices which were there and here, and now Kemalist political and bureaucratic elites and intellectuals, scientific representative body itself have been a key and active part for making or, reconstructing with reconfigurative concepts of the new nation-building process such as Turkish Historical Thesis and the Sun-Language Thesis; these two has been treated as the political and ideological frames of Turkish nation-building process to give opportunity for the relocate and attribute HİTİT=ETİ (in Turkish) name as symbol and iconic sign with many aspects. *Eti* formalism must have been attributed to Turkish only in the late 1920s and beginning of 1930's. Undoubtedly, the *Hittite* (=Hitit in Turkish, arabic script) form was mentioned in the old Ottoman documents, in Ottoman Turkish in the context of the beginning of the Hittite archeological excavations in 'Asia Minor', and then in the official documents of the Republic of Turkey, especially in the process related to these and new excavations. Several factors and actors have played a key role for this Turkish revolutionary iconographic Hitit=Eti *fabric*: Firstly Turkish scholars, who had studied in Europe and returned to Turkey, and who had worked in the Faculty of Language, History, Geography in Ankara (DTCF) and Istanbul University since the early 1930s, according the Turkish Historical Thesis, they became the energetic, enthusiastic scientific 'new generation' who were ready to transfer their knowledge full body and soul to the service of the 'New' Republic. Secondly western scientific representatives who came to Republican Turkey escaping from the "Nazi persecution" or being invited by Turkish government, especially archaeologist, historian, linguists so forth. It can be stated that the popularization process of Turkish Historical Thesis by official and non-official but close Kemalist intellectual authorship or journalism also effective factor to appropriate the symbolic *Eti* or *Hitit* form vice-versa. The introductory part of the article approached the phenomenon of historical geographical and topographical names theoretically from the field of onomastics. In the second part, the Ancient Anatolian Civilizations, which are obviously and characteristically at the center of the Turkish Historical Thesis ideological discursive cloud, meanwhile, within the framework of *Hittite* or *Hitit* and *Eti*, a renaming effort was made by means of "transfer" and "copy-paste" from western linguistic equivalent counter-parts. By the process of transformative perspective creating the Turkish "new man" such as the typical Kemalist elite voices', the curious thing is that how they functionalize the plasticity or the conundrum of HITTITE for ETİ formalism and construct a new rhetoric. The circumstances in which new Kemalist elite were born (their past and the residue of traumatic Ottoman historical memory) and the tools or political and ideological instrumentals which they managed, they were the determinant actor for the transfer and transpose the ETİ for HITTITE iconic symbol to represent all of the ancient but Anatolian dead civilisations and their legacy. Two exonyms altogether in written and visual texts, as icon in a written sign, was a symbolic fabric of the artificial imaginative soul of Kemalist national and ideological conceptualization for (remote ancient past and new) *Anatolia*, as a new and ancient Turkish heartland of Turkish nation. So the huge and mysterious, and mystified and demystified reference, voluntarily identified with the Turkish national past in Anatolia reference, was picked up from non-Islamic, non-Turkish Anatolia, inconsistent scientifically with historical and geographical knowledge, and also Ottoman Turkish and non-Ottoman ancient and early, or modern Turkish Islamic historical reality. This two equivalent collectif name strategically chosen from non-Turkish past of Anatolia, but as a symbolic marker for *Inner Anatolia*. This particular concept, a key metaphor ETİ was a artefact to reconstruct or to reshape by the scientific and non-scientific (paralogically) the late romantic and nationalist historical discourse of making Turkish people's popular cultural and modern, then post-ottoman Turkish historical memory in the toponymies of *Turquia* (ancient Latin or Grec sources so forth) for *Türkiye*, and *Anadolu* (in Turkish equivalent written form) and for *Anatolia* and for *Asia Minor* as historical political and geographical equivalence.

Giriş

Fizik ve kültürel coğrafyanın¹ disiplinler alt dallarını birbirine bağlayan inceleme konuları vardır. Zira dağlar-tepeler, düzlükler, ovalar, vadiler, yar-yarıklar, ormanlar, büyüklüklerine göre adları değişen akarsular (ırmak, dere, çay), doğal ve yapay göller-göletler, açık ve kapalı denizler, büyük kara-kıtaları çevreleyince *okyanuslar*, yine liman, iskele, haliç, körfez, boğaz, mağara gibi doğal *yeryüzü* biçimleri ve oluşumları, adalar, birbirinden kopmuş *büyük karalar* veya *kıtalar* modern coğrafya biliminin farklı tasnif ve taksonomilerine göre insan topluluklarıyla biçimlenen ve değişmeye yazgılı tarihî ilişki dinamizminin belirleyici unsurlarıdır.

Makalenin konusu çerçevesinde bu sayılan yeryüzü oluşumlarının her birinin tarihte ulustan ulusa değişen özel ve fakat genel kabul gören ve/veya standartlaşmış uluslararası adları vardır. Her birinin özel adları, ad alma-ad verme süreçleri bağlamında adbilim ve bir alt-dalı olan tarihî ve modern yer adbiliminin de konusudur.² Ada, yarımada, kara-kıtalarda bölge,³ ülke (*memleket-memâlik, belde-buldan*), kent, balığ, ordu⁴ (Tr., Ar. *medine, şehir*⁵), köy (ayrıca Osmanlı Tr. *karye*) vd. insanlı, insansız, harap ve terk edilmiş, geçmiş eski,⁶ belirli veya yaklaşık (~) bir arkeolojik tarihe (MÖ, MS) kaydedilmiş tüm yerleşimler, yüzölçümüne göre en küçük ve en

¹ Eski Yunanca *geografia/geografika* sözcüğünün Arapçalaştırılmış biçimi coğrafiya İslâm coğrafyacılarının yapıtlarında eş-değerli anlamıyla daha geç kullanılmıştır (12-13. yy.). *Coğrafiya=Geografia=Geografika* teriminin yerine ise başka bir İslâmî coğrafi terim vardır. İslâm coğrafya biliminin klasik devrini tarif eden 9.-11. yüzyıllardaki yapıtların adından da anlaşılacağı üzere standart bir terim olarak ilk kez Hârezmî'nin (847'den sonra) sûretü'l-arz, Mesudî'nin (ö. 956) katu'l-arz (yeryüzü araştırması) terimlerinin Türkçeye de Arapça ara yüzüyle girmiş *coğrafya* sözcüğünü karşıladıkları belirtilir. J. H. Kramers, "Coğrafya", *İslâm Ansiklopedisi* (MEB, Eskişehir), Cilt III, 1997, 204-205. Eski Yunan düşünürü ve bilgini *Kireneli (Kyrene, Sirenaika, şimdiki Libya'daki Şâhhat)* Eratosthenes'in (MÖ 276-195) *coğrafya* kavramını matematikle birleştirerek fizikî coğrafya anlayışıyla ilk kullanan olduğu genel kabuldür. Eratosthenes İskenderiye'ye gelerek IV. Ptolime'nin (MÖ 221-204) hizmetine girmiştir. *Strabon*'da (veya *Strabo*, MÖ 60-25) yapıtlarının adı *Geografia/Geografika* olarak geçer. Bk. Pedro P. F. González, "Ératosthène de Cyrène", *Dictionnaire des Philosophes Antiques*, Richard Goulet (Ed.), Vol. III, CNRS Ed., Paris, 2000, 188-236.

Yazar Notu: MÖ=Milattan Önce, MS=Milattan Sonra kısaltmaları tarih anlatısında gerekli görülürse kullanıldı.

² Adbilim=Onomastik, *onomastics* (İng.), Yer adbilim=Toponimi, *toponymy* (İng.). Ayrıntı için ayrıca bk. İbrahim Şahin, *Adbilim*, 5. Baskı, Pegem Akademi, Ankara, 2021. Türkiye'de Türk adbilim çalışmaları Türklük bilimi (=Türkoloji) araştırmaları bünyesinde ve fakat ayrıca disiplinler arası bir araştırma-inceleme alanı olarak kabul görmektedir. Bk. Dilek Keleş, *Türk Adbilimi Bibliyografyası*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Ü., Ankara, 1996.

³ Bkz. Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubî ve İstahrî", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 2007, 169-191; İslâm coğrafyacıları için bk. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Yay., İstanbul, 1998, 100-109. İslâmiyet'in yayılışına koşut (7-11. yy) olarak İslâm ve Türk Orta Çağlarının en parlak dönemi olarak ayrıca bk. Fuat Sezgin, "2. Bölüm: Coğrafya", *İslâm'da Bilim ve Teknik* (Eckhard Neubauer'in katkısıyla), Cilt III, Çev. Abdurrahman Aliy, Yay. Haz. Hayri Kaplan-Abdurrahman Aliy, 3. Baskı, TÜBA Yay., Ankara, 2015, 3-33.

⁴ Türkçe *balık* < *balğ* (Kök Türk., Ötüken Uygur), Soğdçadan girmiş *kend*, kazandığı özel anlamıyla *ordu*, dolayısıyla 'Ötüken'den 'Ordu balğ'a, *Kuz Ordu'ya* (veya *Balasağun'a*), *Karabalgasun'a*, *Orduken'e* (: Kâşgar), *hakan* veya *han kenti=han şehri*'ne (=hükümet merkezi) uzanarak böyle kavramsallaşmaların Kök Türk, Ötüken Uygur, *Türk Hakanlığı* adıyla da bilinen *Karahanlılar* ve ardılarını izleyerek Eski Türk ve Erken Müslüman Türklerde kullanımı ve tarihî gelişim çizgisi için bk. Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1984; Emel Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *AÜ DTÇF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt VI (10-11), 1968, 135-215 (Ayrı basım, 1972); Tahsin Ünal, "Eski Türklerde Şehir ve Şehircilik", *Türk Kültürü*, 135, Ankara, 1974, 171-178. Ayrıca bk. Koray Özcan, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gazi Ü Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 20 (2), 2005, 251-265. Farklı disiplinlerden kent=şehir kavramına ilişkin olarak A. K. Topal'ın yazısı Latince'den Batı dillerine geçmiş *civilisation, civitas*'ı dikkate sunar. Bu kavram, bugünkü ve gerçek yeni (=modern yeni), öyleyse Batı=Batı Avrupalı kıta ulusları üzerinden endüstriyel kapitalist anlamını kazanır. 18. ve 19. yüzyıl ve sonrası Türk ve Batılı modern kuramları ve bilimsel temsilcilerini derleyen bir çalışma olarak bk. A. Kadir Topal, "Kavramsal olarak Kent Nedir ve Türkiye'de Kent Neresidir?", *Dokuz Eylül Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 6 (1), 2004, 276-294.

⁵ Ar. *Şehir* sözcüğü de özeldir. Büyük yerleşim yeri karşılığında ve çoğunluk nüfusunun ticaret ve sanayi ile uğraştığı ve yönetim merkezi anlamını da dışlamaz. Bu sözcüğün İslâm ve özellikle Arap merkezli kazandığı anlamlar vardır (*medine* gibi). İslâm Peygamberi (Muhammed, 622-632) ve Dört Halife dönemlerini (632-661) Emevî Oğulları (661-750), Abbas Oğulları (750-1258) gibi Arap merkezli coğrafi siyasî iktidar, kısa bir süre sonra Abbas Oğullarını vesayetine alan Büyük Selçuklular ve ardılları, Memlûkler gibi Türk devletlerine geçmiştir. Bu koşutlukta, özellikle Memlûk Türk ve Osmanlı dünyasının kentleşme tarihi bağlamında incelendiği de görülür. *İnsanlı derken mamur, meskûn* terimleri de özellikle belirtilmelidir. Bk. J. H. Kramers, *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, Mütercim: Ömer Rıza, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul, 1352 H.=1932 M. Ayrıca İslâm kenti üzerine ciddi ve temel kurucu olması itibarıyla *Magrib* hattından yaklaşılarak bk. William Marçais, "Islamisme et la vie urbaine", *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et Belles-Lettres*, Année 1928, 7-1, 86-100; Albert Hourani, "The Islamic City in the light of recent research", *The Islamic City: A Colloquium*, A Hourani-S. M. Stem (eds), 1970, University of Pennsylvania Press, Philadelphia; Janet L. Abu-Lughod, "The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 19 (2), May 1987, 155-176; Halil İnalçık, "İstanbul: An Islamic City", *Journal of Islamic Studies*, Vol. 1 (1990), 1-23; André Miquel, "Ville et grande ville dans l'Islam médiéval (IXe-Xe siècles)", *Mélanges de l'école française de Rome*, Année 1995, 107-1, 99-106.

⁶ Çalışmada bağlamına göre Türkçe *eski* sıfatı Fransızca arayüzlü Türkçeleşmiş *antik* yerine de kullanılmıştır.

büyük, doğal veya yapay sınır çekilmiş/belirlenmiş her bir coğrafi işaretli birimin adı, ardışık olarak eski ve yeni egemen bir siyasî gücün, çağındaki idarî, mülkî ve askerî-idarî iç ayrımları ve bunların terimleri de gözetilerek özel adlar sınıfına girer. Semt, mahalle, cadde, sokak, meydan (kent, köy), panayır, pazar yeri, yine kentler, bölgeler, ülkeler ve kara-kıtalar arası güzergâh, İslâm tarihî coğrafya edebiyatının terimleriyle belirtilirse yol (=meslek-mesâlik), durak (=menzil), çizgi (=hat), sınır (= genel hudut, Doğu Roma=Bizans işaretli olarak hudut olunca Anadolu'da *sugûr*, *avâsım* kentleri), kale, sur, (müstahkem) kale-kent adları da tarihî eski ve modern coğrafya ve yer adbilim incelemelerinin karmaşık modern disiplinler arası konuları arasındadır.⁷ Tarihî atfı *eski*, *en eski*, *daha eski* gibi zaman-mekân ve başka soyutlamalar üzerinden önce-sonra ilişkisi kurduran bu gibi vurgular, tarihî ve modern ayrımıyla yazılı kayıtlarla zapt edilmiş yer adları, ulusların sözlü ve yazılı belleğinde ve arşivinde daima tanıklanır.

İster uzak isterse yakın bir çağ ve dönemde, daima takvim zamanına atıfla bir başlangıçtan ilerletilerek veya geriletılarak devredip son biçimini almış eski yer adları, kana dayalı veya dayalı olmayan tarihî siyasî ve toplumsal birliklerin, taksonomik olarak çeşitli insan toplumlarının, dolayısıyla karmaşık bir siyasî örgütlenme türü olarak bir devletin, Batı kaynaklı modern yeni bir gerçeklik olarak bir *ulus ve/veya ulus-devletin*, en geniş anlamıyla tarihî bir kök-kökenin veya soyadının (etnonim) ve bunların birbirine göre değişen adlandırmalarının bir *kimlik* işaretleyicisi olarak karşımıza çıkabilir. Kısaca, yer adı tek başına çağlar üstü bir kimliklendiricidir.

Osmanlı tarihinin (1299-1922) kısa, uzun, özel, iç ve ara dönemleri ve dönem içi evreleri çerçevesinde Türk dilinin değişmesi ve bu dilin sözcüklerinin anlam değişimleri de adbilim, yer adbilimi bakımından dikkate alınır. Dolayısıyla genel-geçer bir ifadeyle Osmanlı Türkçesinde ırk (Ar.) veya eş-anlamlı olarak soy (Tr.) karşılığında, İslâm ve İslâm dışı bağlamca *asabiyye* kavram alanı⁸ da gözetilerek sözcüklerin çoğul biçimleriyle kavim-akvam ve cins-ecnas terimleri⁹ (Çağdaş) Türkiye Türkçesine (1923, 1928 Harf ve Dil Devrimi sonrası) intikal ederek ancak bir süre kullanılmaya devam etmiştir.¹⁰ Yine Osmanlı düzeninde lafzî (=litteral) ve atıf anlamlı, kullanım yerine göre bağlamsal ve çağrışımlı olarak millet sözcüğü de müslim-gayrimüslim tebaa

⁷ Dev yapıt Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't Türk* (1074) adlı ansiklopedik sözlüğünde tanımlanan terminolojiler içinde Eski Türk coğrafya terimleri ve söz varlığı (ve bunların kalıcı veya semantik değişmelerle intikali) tarihî Türk adbilim incelemeleri açısından bir başlangıç sunar. Bk. Mehmet Turgut Berbercan, "Coğrafya Terimleri Sözlüğü Olarak Divânu Lugâti't-Türk", *Dede Korkut*, Cilt 6 (12), Nisan 2017, 1-12; Dolayısıyla Eski Türk terimi olarak belirtilen *yer-su* kavramlaşması özellikle belirtilmelidir. *Divân*'ın her açıdan Türklük bilimi için değerini, çeşitli boyutlarıyla ele alan bilimsel yayın için bk. *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, F. Sema Barutcu Özönder (Ed.), T.C Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2008 ve özellikle bk. Fikret Sarıcaoğlu, "Kâşgarlı Mahmûd: İlk Türk Haritacısı", *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, 121-132.

⁸ İbn Haldûn'un (1332-1406) başyapıtı *Mukaddime*'sinin kod sözcüklerinden olan ve 'tercüme edilemez' sayılan bu kavramın İslâm araştırmaları bilginliğinden modern siyaset teorisyenlerine uzanan bir tartışması için bk. Akif Kayapınar, "İbn Haldûn'un Asabiyyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, 2006, 83-114.

⁹ Şemseddin Sami, *cins*'in düz anlamını hayvan ve bitki türüne sınırlandırarak, eş-anlamlılığını Eski Yunancadan 'genos'la belirtir. Ancak yan anlamını eş-değer anlam denklikleriyle kurduğu "kavim, kabile" sözcükleriyle verir, örneği de dönem imlasiyle "arnavud cinsi, çerkes cinsi"dir. Bk. 'cins, ecnas', Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, 2. Baskı, Çağrı Yay., İstanbul, 1987, 484. Ayrıca 'kavm', 1114. Bu yeni baskının temel aldığı Osmanlı eski baskı tarihi ise 1317 (Dersaadet: İkdâm Matbaası).

¹⁰ Ş. Sami *cins* madde başının birinci, ikinci anlamına 'arap atı' örneğini de verir. Bu kavram, yukarıda da yer verilen örneğinde olduğu gibi ne "arnavud", ne de "çerkes", dolayısıyla 'insan cinsi' için geçerli değildir, eskimiş ve bugün kullanımdan düşmüştür. Buna karşın *kavim* kavramı canlılığını bir süre sürdürmüştür. Nitekim Akdes Nimet Kurat'ın (1903-71) son yapıtının adı bilinir. Oğlu tarihçi Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat'ın ifadesiyle yapıtın önsözünde geçen ve yapıta her hâlde hocanın vefatından önce, kendisinin verdiği ad olduğunu düşündüren şu bilgi değerlidir: *İdil Boyu ve Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Bk. A. K. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* (Ankara, 1972). 20. yüzyılda uluslararası düzen belirleyici ilk uluslararası siyasî kurum olarak *Milletler Cemiyeti*'nin (1918) Türkçede bugün arkaik kalan adı *kavim* sözcüğü temelinde *Cemiyet-i Akvam* idi. Siyaset ve tarih yazımı alanını dikkate alındığında, *Cemiyet-i Akvam* adının modern politik anlamı kuşanıcı 'millet'le eşitlenerek karşılandığı görülür ve bu kurum adının 1930'lardan itibaren yan yana kullanıldığı, fakat daha geç her tür metinde *Milletler Cemiyeti* ile yer değiştirdiği bilinir. I. Dünya Harbi sonrası (1918, ateşkesler ve barış andlaşmaları, 1918, 1919-1920) kurulacak olan Milletler Cemiyeti misakı (=yasası), yenik Almanya'yla imza edilen Versailles/Versay Barış Andlaşması'nın bir parçası olduğundan, Milletler Cemiyeti'nin resmen kurulması, bu andlaşmanın onaylanmasından sonra gerçekleşebilmiştir (10 Ocak 1920). Harbin galiplerince kurulmuş bu Cemiyet'in başat kurucularının dillerindeki karşılıkları Fransızca *Société des Nations* İngilizcede ise *League of Nations*'dur. Türkiye Cumhuriyeti bu Cemiyet'e 1932'de davet edilecektir (18 Temmuz 1932). Türk ulusal yaygın basın temsilcilerinden *Cumhuriyet* gazetesinin (1924-) 1-20 Temmuz 1932 tarih aralığındaki haberleri ad değişikliği için izlenebilir. Dolayısı ile Millî Mücadele döneminden Dâhiliye Nezareti Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı'nın (1921=1337) bir yayınında eski terimin kullanıldığını bulmak şartıcağıdır: *Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar*, Matbaa-yı Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1337.

ayrımını bildirmek ve göstermek üzere Osmanlı-İçî dinî, hukukî ve idarî terim anlamına kavuşturulmuştur.¹¹ *Millet* (çoğulu *milel*) sözcüğü çağdaş Türkiye Türkçesinde de semantik müdahaleye uğramış, standart dilde kullanımdan düşmeyerek, *kavim* ve *cins* kavramlarının aksine eskimemiş canlı bir sözcüktür. Bununla birlikte *millet*, köşeli parantezde yaptığı bir açıklama ile Şemseddin Sami'nin de haklı eleştirisi ve uyarısını almıştır; anlam değişmesiyle kazandığı Osmanlı-İçî terimleşmesi bile ona göre sorunludur. Bu büyük Osmanlı modern sözlükçüsünün yakınmasına bakılırsa, *millet* sözcüğünün¹² düz anlamı (=ilk anlamı, sözlük veya leksikal anlamı)¹³ dahi tahrif edilmiştir. Bu tahrifin Ş. Sami'nin *Kâmûs*'unun ilk basım yılı (1317/1899-1900) itibarıyla artık yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Türklerin Müslümanlaşması ile İslâmiyet'le beraber gelen 'yabancı', yani Arapça ve Farsça sözcükler, geçmiş çağlardaki özel kullanımları, bilimlik ve teknik terim (=tâbir, ıstılah) değerleri vd. dikkate alınarak Türkçede öznel sosyo-politik ve kültürel anlam müdahalesine ayrıca uğramıştır. İslâmî klasik uygarlık dilleri olarak kabul gören Arapça ve Farsçanın söz varlığının kategorik olarak dinî ve toplumsal, doğrudan Kur'an'ın uhrevî-dünyevî kavram evrenindeki anlamları da vardır,¹⁴ ancak bu sözcükler Osmanlı sahasında da farklı anlam ve değerlere kavuşmuştur. Batı'daki coğrafi keşifler, erken sömürgecilikler, Rönesans, Reformasyon, Aydınlanmalar, kapitalist sanayileşme gibi tetikleyici öncül hareketler bir tarafa, uluslararası sonuçları ve etkileriyle 1789 simgesinde 19. yüzyıla özgüleşerek uluslar ve uluslaşma çağının kaynak yatakları Batı Avrupalı ulusların yazı ve politik dillerinin (ayrıca atıf dilin söz varlığının ve ayrı ayrı disiplinler terimlerinin) Türk diline, Türk tarihî politik dil ve kültürüne de birikmeli etkileri doğrudan yaşanmış, bu düzeyde ancak, yine *Osmanlı*'ya ve keza Osmanlı Türk'e de *mahsus* emperyal karakteristik siyasî ve hukukî kavramlaştırma ve yeniden anlamlandırma girişimi gerçekleşmiştir. Osmanlı (müslim, gayrimüslim) ve *Osmanlı Türk* entellektüel kavram ve yorum karmaşasında (19. yy-, 1922-), aydının sosyolojik ve politik olarak kendi muhitine *Garb*, *Garbî Avrupa* cihetinden yabancı ve *gerçek yeni* sözcükler/kavramlar/terimler, gerek yazı, gerekse konuşma diline alıntı (*loan-word*) olarak girerken ve mal edilirken türetmeler (*neologisme*), denk/eşit karşılıklar bulunmuştur. Türkiye Türkçesi söz varlığındaki Arapça *millet* böyle sözcüklerin başında gelir. Türk dilinin canlı varlığında sözcük entellektüel olarak billurlaşmadan sürmüş, biçimsiz ve tarihî gerçeğe de aykırı bir anlam yükü taşımıştır.¹⁵ Nitekim Batı Türklüğü¹⁶ tarihinde bu son Türk *sülale-devlet adına*¹⁷ nispetle 'millet'li *millet-i Osmanî* terkihi inşa edilmiştir: Çağının bürokratik ve Batı etkisinde *yeni aydın* seçkinlerinin

¹¹ *Millet* ve ondan ötürü Türkçede 'millet sistemi' terimi Osmanlı tarihi üzerine Cumhuriyet sonrası Türk tarih yazımı ve diskuruna mal edilmiştir. Bu konu üzerine çeşitli yönleriyle birikmiş bir telif-çeviri bilimsel edebiyat vardır. Terimin Arapça sözlük anlamı, bu anlam dışında İslâm ve Osmanlı sahasındaki kullanımları için bk. Recep Şentürk, "Millet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 30, 2020, 64-66.

¹² Şemseddin Sami'nin *millet* sözcüğüne yazdığı tanımı, anlamlarını ve örnek cümlelerini aktarmak çağın resmî kalem efendilerinin yanına dizilen *müellif*, *mütercim* ve *gazeteci* (hepsinin sıfatı *yazar*=*muarrir*) dünyasını da anlamak açısından ne demek istediğimize açıklık getirebilir. Osmanlı dönemi Türk sözlükçülüğünde, Şemseddin Sami'nin sözlüğünün çağının değişen geleneksel ve bunun karşısına konumlanan modern yeni, özellikle Fransızca ve diğer Batı dillerinden politik kültür bakımından kod-anlamı aktarıcı tarafını görmek dikkate değerdir: "*Millet*: .. *milel*. 1. *din*, *mezheb*, *gidiş* (kış olarak yanlış dizgi olmalı ve '*mezheb*'in Türkçesi olarak verildiği anlaşılıyor, SSG): *millet-i İbrahim*; *din ve millet ikisi birdir*. 2. *Bir din ve mezhebte bulunan cemaat*. [*Lisânımızda bu lügât sehven ümmet, ümmet lügati millet yerine kullanılıb, meselâ "milel-i islâmiyye" ve "türk milleti" ve bi'l-akis "ümmet-i islâmiyye" diyenler vardır; hâlbuki doğrusu "millet-i islâmiyye" ve "ümme-i islâmiyye" ve "türk ümmeti" demekdir; zira millet-i islâmiyye bir, ümmet-i islâmiyye yani din-i islâmiyyeye tâbi akvam ise çokdur. Tashihi istimali elzemdir.*]" *Kâmûs-ı Türkî*, 1400. Alıntıda ki koyu ve italik vurgular makale yazarına aittir.

¹³ *Kâmûs*'taki 1. anlamı: "din, mezheb, gidiş", *Kâmûs-ı Türkî*, 1400.

¹⁴ Bkz. Hatice Özyurt, *Kur'an'da Millet Kavramının Semantik Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Iğdır Ü, Iğdır, 5-24.

¹⁵ Osmanlı Devleti'nin devlet dilinin adı olarak kullanıldığı da bilinen *lisân-ı Türkî* (Türk lisânı=Türk dili) kalıbındaki veya tek başına *Türkî*=*Türkçenin* dahi *Osmanî* olması (*lisân-ı Osmanî*), *lûgat*, *kamus*, *lehçe* sözcükleriyle terkihe girmesi örnek verilebilir. Bir Batı dilini temel alarak iki dilli modern sözlükler veya doğrudan genel 'Osmanlı' dil sözlüklerinin 19. yüzyıl Türk ve Batılı sözlükçülük tarafından tertip edildiği bilinir. Bu noktada Kâşgarlı Mahmûd'a kadar giden tarihî Türk sözlükçülüğünün Osmanlı dönemi bağlamında yukarıda belirtilen ve bir Türk sülale adına nispetle, devlet yasalı olarak 'millet' niteliği kazandırılması, bunun zorlanması durumu, ricalinden *erbâb-ı kalemine* kadar ortaya çıkan zihin karmaşası, Osmanlı Türk ve intikal ederek Türk ulusal kimlik krizini işaretleyen bocalamayı da yansıtmaya ve göstermeye açısından bk. Faruk K. Timurtaş'ın "Şemseddin Sami ve Kâmûs-ı Türkî", *Kâmûs-ı Türkî*, 5-16.

¹⁶ A. Zeki Velidî Togan'ın Türk tarihini, Eski Türk Çağlarını ve Müslüman Türk sülalelerini birbirine bağlayıp ilişkilendirerek coğrafya üzerinden ele aldığı ve uzaktan yakına batı-doğu ayrımında bildirdiği sabittir. Bkz. A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş, I. Cild En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, 2. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1970 (1. Baskı, İstanbul, 1946).

¹⁷ Türkçe *Osmanlı* sözcüğünün Türkiye Türkçesine gelene kadar, Osmanlı döneminde de kullanımları vardır. Dönem dönem, varyantlarıyla atıf devletin *devlet adı* adlandırmaları (: *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, *Devlet-i Âl-i Osmân*, *Devlet-i Aliyye*, *Devlet-i Osmaniyye*), belgelerde *memâlik-i mahruse*, yani teritoryal egemen sahası için bilindik yaygın kullanımlarıdır. *Osmanlı*, *Osmanî* demonimdir. Birçok açıdan kafa karışıklığını giderici, adbilimsel olarak çağlar içinde kullanılan biçimleri için bk. Nejat Göyünç, "Osmanlı, Devlet-i Aliyye, Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, 1999, 1-7.

kabulleri ve yaygınlaştırıcı anlatı biçimleri göz önünde bulundurulduğunda, Osmanlılıkla beraber alternatif birden çok reçete ortaya çıkmışsa da, devletin kurtarıcı politik ve ideolojik reçetesi Osmanlılık çerçevesinde tutmuş olan bu *millet-i Osmanî* terkinde, daha eski geleneksel ikili ana ayırım, yani *millet-i hâkime* - *millet-i mahkûme* ayrımı zımnen korunmuştur.¹⁸ Öyle ki *millet-i mahkûme* sınıfındaki önce Müslüman olmayan Osmanlı milliyetlerinin, gecikme ile Türk olmayan Müslüman toplumların "*Osmanlı olmak*"tan çıkmak" ve Osmanlı siyasî egemenliğinden "ayrılmak" üzere, ulusçu ve toplumsal iç hareketlerini ve isyanlarını –gayrimüslimler için millet nizamnâmeleri çağına girilerek Islahat Fermanı (1856) ile– yatıştırır, 'muzır', 'müfsid', 'ihtilâl' kod-anlamı ne varsa savuşturur. *Nev-zuhur* hükmünde *millet-i Osmanî* 'Osmanlı milleti' olarak terkip bulan bu ideolojik formül, estetik ve poetik, ancak daima politik bir gayretkeşliğin, bir hayalin çıkış noktası olmuş, sülale, saltanat ve hilafet sac ayağına oturarak tüm Osmanlı Devleti vatandaşlarının kod-adı ve göstergesi olmuştur.¹⁹ Devlet dili *lisân-ı Türkî* = *Türkî* = *Türkçe* edebiyatıyla da işlenmiş bir yazı dili de olduğundan yapay yeni anlam yüklü *Osmanlı* adı, olmayan bir *millet* adına iliştilmiş, dolayısıyla devlet dilinin adı da *Osmanlı* = *Osmanî* ve *lisân-ı Osmanî* olmuştur. *Türk* ve *Türk olmayan* hususî (yazılı) ve ulusal dil-diskurlarda, (=matbuat-neşriyat ağında) Osmanlı toplum yönetimi üzerinde karşı-politik taraf olan Avrupa vesâyetinin -kapitüler sistemin kurumları ve temsilci devletleri- 'Şark Meselesi'nin ve onun dinamik şartlarının Osmanlı Devleti ve bürokratik makinesine kendi politik menfaatlerini dikte etmesi de, icat bir *milleti* adlandırma sürecinde yalnızca devletin ve onun hükümeti *Bâb-ı Âli*'nin değil, devlet ve toplum çözülürken tartıştırıcı aydın düşünüşlerinin de belirleyicisi olmuş, *millet-i Osmanî* simgesel bir *fabric* (=imalat) muamelesini görmüştür. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Türkçesinde ise *millet*, ancak Osmanlı-ıçî terim anlamı (işaret edilen tahrifiyle) değişerek ve fakat Türk ve yabancı Osmanlı araştırmalarında bilimsel kaynak teknik terim kullanımı kalarak, her yurttaş için modern sözlük anlamını kazanmıştır.

Millet yerine etimolojik tartışması olsa bile *ulus*²⁰ sözcüğü, Türk dilini Arapça ve Farsça ağır tamlama ve sözcüklerden arındırmak, bu iki dilin Türk diline tasallutundan kurtarmak amacıyla Türkçecilik yapılırken önerilmiş ve kullanıma geçirilmiştir.²¹ *Ulus* sözcüğünün eş-anamlısı olarak politik (ve her bilim dalının)

¹⁸ Tanzimat Fermanı'nın (3 Kasım 1839) asıl metin ifade ve ibarelerini izleyerek örneğin: "... devlet ve mülk ü milleti ihya...", "... devlet ve millet ...", kod sözcükler peş peşe "... devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti ..." Osmanlı gayrimüslim ahali için terim değerinde *anasır*, *anasır* yerine daha yaygın, yerleşik *milel* terimi (siyasî ve idarî düzeyde kolektif birliklerin, grupların veya toplulukların Osmanlı-ıçî denk terimleri sırasındadır) de bu metinden çekilir. Metinde tekrar kullanımlar olarak *tebaa* (3), *halk* (1), *ahali* (6), *ehl-i İslâm* (1) kez geçmiş ve bu son tamlamanın yanında, örtük olarak *millet-i hâkime*'ye atfı değerli *milel-i saire* (harfiyen *sair milletler*) kullanılması. Bk. A. Şeref Gözübüyük-Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri Senedi İttifak'tan Günümüze*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1985, 3-7.

¹⁹ *Milletin* Osmanlı Türkçesi ve yazılı politik metinler bağlamında semantik durakları içinde bağlamsal ve çağrışımlı anlamlara birkalması, sözcüğün stratejik olarak devlet yasalı resmîyet bildiriminde de aslında Islahat Fermanı'ndan (18 Şubat 1856) anlaşılır. Uzun diskur parçasında dikkat çekici kullanım '*milel-i mütemeddine*' (harfiyen *medenileşmiş milletler*) yakıştırmasıdır. Bu terkipte fermanın dış muhatapları Kırım Harbi'nde, dolayısıyla Paris Kongresi'nde yer alan koalisyon devletleridir. Onlar Şark Meselesi'nin de temsilcileri olmuş olan ve 'modern'i *ulus* adında da kuşanan Avrupa *uluslarıdır* (1789 sonrası bile bu ulusların devletlerinin rejimleri değişebilir, fakat cumhuriyet ve ulusların devletleşmesi, hukuk ve hürriyet mücadelesi ideal olarak sürer). "... *cülûs-i meymenet men'us-ı Hümâyûnum gününden beri bu bâbda zuhûra gelen himem-i mahsusa-i şâhânemin hamdolsun pek çok semer-i naifâsı meşhûr olup mülk ü milletimizin mamuriyet ve serveti an be an tezeyyüd etmekte ise de Devlet-i Âliyye'mizin şânına muvafık ve milel-i mütemeddine arasında bihakkın hâiz olduğu mevki-i âlî ve mühimme lâyük olan hâl.*". Tanzimat Fermanı'ndaki *mülk ü millet* intikaldir. Islahat Fermanı'nda yine maddeler sırasında geçen "*Hristiyan ve sair tebaa-i gayr-i müslime cemaatlerine milletçe olan maslahatlarının idaresi her bir cemaatin ruhbân ve avâmî*" Hristiyan özel kolektif adıyla 've sair'li '*gayr-i müslime cemaatlerine*' ifadesinde tüm dinî, mezhebî toplulukların çeşitliğinin tek bir genel terimi olarak 'cemaat'le de birleştirme yapılarak, asıl *ruhbân* ile *avam* sözcükleri terim değerli cemaat-ıçî yöneten-yönetilen ayrımı ile doğrudan kolektif topluluğun devlet nezdinde muhataplarını soyutlayıcı iç kavramlardır: "... *patrik ve rüesa-yı millet*" derken, yine *millet* doğrudan Osmanlı-ıçî dar anlamda tutulmuştur. Keza aynı şekilde "*tebaa-i Devlet-i Âliyye'min cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabûl olunacaklarından...*"; *cemaatle millet*in denk kullanımı olarak ayrıca "*başka her bir cemaati maarif ve hiref ve sanayie dair milletçe mektepler yapmağa mezûn olup.*" Bk. A. Şeref Gözübüyük-Suna Kili, 14-18.

²⁰ Moğolca mı Türkçe mi üzerinden gerçekleşmiş bir kökenbilim (=etimoloji) tartışmasıdır. Bk. Abdülkadir İnan, "Ulus Terimi Üzerine", *Makaleler ve İncelemeler*, TTK. Yay., Ankara, 1987, 622- 624.

²¹ Makalenin çerçevesiyle ilişkili olarak Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi / Tezi bağlamında *Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti* ve *Türk Dili Tedkik Cemiyeti*'nin faaliyetlerine de yerleşir politik bir örnek *ulus* sözcüğü olabilir. II. Türk Dili Kurultayı'nın amaçları arasında belirtilip bunun bir ürünü olarak 'halk basımı' denilen yayınlar arasında "Osmanlıcadan Türkçeye", "Türkçeden Osmanlıcaya" Türkçe dil-ıçî "Cep Kılavuzları" kullanıma sunuldu. Nitekim *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*'nda (Devlet Basımevi, 1935, İstanbul) "*millet=ulus ve millî=ulusal*" (205), eş-dizimlileri "*milliyet=ulusallık, milliyetperver=ulussever, ulusçu, milliyetperverlik=ulusçuluk*" (206), "*Kabile=oymak*" (159), "*kavm (millet anlamına)=ulus*" (165) ile karşılanır. Aynı *Kılavuz*'un bazı sözcükler için izlediği bir yöntem olarak Türkçede birebir karşılığı kullanım yeri bakımından da göstermek üzere Fransızcadan verdiği bir örnek olarak "*cins (bak: ecnas)=1. Cins=Sexe, 2. Cusun, soy=Genre*" (53). *Ulus* sözcüğünün politik kültürel ve toplumsal dış kodlarla da (kentleşme, imar-iskân ve binalaşma ve ad verme) kabulüne çaba gösterilmiş, Türk devrimci belleğine yerleşmesi

terimler kısmında bugün de kullanılan *millet* terimi, dil, din, mezhep gibi farklı soy ve kültürel ayırıcı işaretleyicilerin üstünü örterek, temelde ırk/soy farkının üstünde (modern) yurttaşlık=vatandaşlık²² aidiyetini hukuk ve hürriyet çiftine bağlayıp yasalayarak Batı dillerindeki *nation* atıf anlamı olarak düz anlamına kavuşmuştur: *Türk milleti*, *İngiliz milleti* gibi. Türkiye, *devletin*²³ ve *ülkenin* (veya dengi *memleket*, *vatan/yurt...*) adıdır ve üzerindeki her şeyi kapsar. Devlete ad veren soy adı ve modern ulus adı Türk ise, politik modern anlamıyla ister *ulus*, isterse *milletle* kullanılsın, artık yer işaretleyici anlamıyla demonim olmuştur.

Türkiye Türkçesinde kök-kökünü itibarıyla Arap *lügâti* olarak girmiş alıntı sözcükler olarak *din*, *mezhep*, *millet*, *ümme*, *aşiret*, *kavim*, *cins*, keza *ırk/soy* adları (=terim değerinde) gibi modern *ulus=millet=nation* adları Türk etnolojisinin²⁴ ve Türk dilinin kökenbilim araştırmalarının da konusudur. Dolayısıyla *dil*, *din*, *mezhep*, *ümme*, *cemaat*, *tarikât*, *kavim*, *cins*, *aşiret*, *kabile*, *fırka* (=parti, modern demokratik anlamına kavuştuğu da bilinerek, 1908-), *cemiyet* (aynı zamanda Türkçesini bularak *toplum* eş-anlamlılığıyla toplumbilimsel terimleşme), *dernek*, *birlik* gibi özel örgütlü topluluk işaretleyici genel kavram ve terimler; yani birden çok karakteristik üzerinden kolektif birliklerin özel adları da değişebilir. Bir ulusun (tarihî ve modern) *soy adı* da el değiştiren topraklar²⁵ ve bu toprakların egemenlerine bağlı olarak ad alma/ad verme, eski veya yeni her hangi bir ülke/bölge veya coğrafyanın adını koruma-tutma veya değiştirme, meşru siyasî muktedir temsilince (=devlet=hükümet denkliğinde) resmen yürürlükten kaldırma, yeniden adlandırıp tasfiye etme gibi tüm 'adlandırma' (*naming*) süreçleriyle ilişkili olarak kimlikli ayırıcı işaretleyicilerdir.²⁶ Bu özel adlar, ister uluslararası ister ulusal

istenmiştir. Heinrich Krippel tarafından tasarlanan at üstünde Atatürk heykeli ya da Atatürk Anıtı = Zafer Anıtı (1927) ile merkeze alınan Ulus Meydanı yeni başkent Ankara'nın tarihî semt adı olarak verilebilecek örneklerdendir. Sözcüğün dönemin yazılı metinlerinde de izi sürülebilir.

²² Ulusçuluğun sonucu olarak ulus-devletlerin bünyesinde emperyal düzenlerin tasfiyesi sonrası ortaya çıkmış politik anlam yüklü azınlık=ekalliyet olgusunun Batılı deneyimlerindeki I. Dünya Savaşı sonrası bağlaşımlarda, ard alanı 19. Yüzyıl olarak *civic* ve *ethnic* model ayrımı dikkate alınmalıdır.

²³ *Türkiye* kullanımı, aynı zamanda 1923 ve sonrasına atıflı olarak devlet adını da işaretleyici kısa biçimdir, metin düzeyinde, yerine göre. Batı dillerinde Osmanlı Devleti = Türkiye denkliği siyasî egemen topraklarından hükümetine uzanan bir anlam genişliğinde kullanılagelmıştır. Türkiye Türkçesinde resmî biçimi: Türkiye Cumhuriyeti Devleti. Fransızca ve İngilizce harfiyen karşılığı *La République de Turquie*, *Republic of Turkey* idi. Akronimi ulusal ve resmî standart *T.C.*, uluslararası *TR*. Bütün dillerdeki standart biçimi ise Birleşmiş Milletler'de verilen mücadele sonunda Türkçedeki yazımıyla daima *Türkiye* olarak resmen kabul edilmiştir (2022).

²⁴ 7-8. yy. sonrası Orhun ve Yenisey Yazıtları ile *Divân u Lügâti't-Türk* ile *Kutadgu Bilig* ve başka tarihî eski Türk yazılı kaynaklarına (14. yy) dayanarak *budun*, *ulus*, *oğus*, *urug*, *ok* (=boy, soy anlamında), *oba*, *boy<bod*, *bukun*, *bağ*, *soy*, *il*, *omak/oymak/aymak*, *ocak*, *ağıl*, *arış*, *töbe/töbö* vd. Türk etnolojisinin bu özel terimlerinin tanım ve anlam farkları için bk. Abdülkadir İnan, "Türk etnolojisi ile ilgili birkaç terim-kelime üzerine", *Türk Dili [Araştırmaları Yıllığı] Belleten*, Cilt (4), Sayı 1, 1956, 179-195.

²⁵ İng. *territory* ve Tr. modern politik anlam genişlemesine uğramış *yurt/vatan* karşılığında kaynak metinden yerine göre *land*, *motherland*, *fatherland* için.

²⁶ 'Küçük Asya' (= *Asia Minor*, İng. ve diğer Batı dillerinde) adı 19. yüzyılın istisnasız her tür Batılı yazılı evraka aktüel veya antik ad olarak canlandırmacı bir nitelik ve yapıda ideolojik bir yeniden imalattır. *Küçük Asya* adındaki *Asia* adının *kara-kıta adı* olarak anlam genişlemesi de gözönünde tutulmalıdır. Bu noktada 'Küçük Asya' sınırlarını da belirten bir eserin yayımlandığı tarihi de burada belirtmek Osmanlı bağlamında önemlidir. II. Mahmud'un şanı hâlâ yürürken ve fakat Yunanistan'ın bağımsızlığı 1827'de Osmanlı tarafından resmen tanınmışken 1832 tarihinde İngiliz J. A. Cramer ilklerden sayılabilecek bir 'Küçük Asya' tarihî coğrafya incelemesini yayımlamıştır. Giriş kısmında bu özel coğrafyayı 'Küçük Asya' adı ile tanımlarken "Osmanlıların verdiği adla" biçiminde bir dikkat çekme ile *Anadolu = Anatolia* (Modern *Yunan=Grec* ve Eski Yunancadan alıntılama) denkliğini kurar. Klasik Dünya'yı bu tarihî eski coğrafya adıyla bildiren, anlatan ve *Anadolu*'nun Roma öncesi ve sonrası antik yer adları, dolayısıyla uygarlık adları, kent merkezli devletler/krallıkların adları ve gelecekte de birçoğu *antik sit alanı* veya aynı yüzyıl sonuna doğru Osmanlı topraklarında başlamış ve muhtemel kazı alanı olacak olan yerleri aktüel olarak haritalayarak işaretler. Osmanlı Devleti'nin 'Avrupa' ve 'Asya' anakaralarındaki *memleketleri*, *vilayetleri*, *sancakları* allegorik haritalamanı sonu gelmiş gidir, yalnızca haritalar değil, kent ve başka yerlerin plan, löve ve krokileri de çizilir. Osmanlı Anadolu'sunun eski-yeni, tarihî Türk-Türkçe, ilgili tarihteki resmî coğrafi yer ve topografik adları bu ve benzer yapıtlarda İngilizce ve sair Batı dillerinde de görülecek ortak bir yöntemle Türkçedeki söyleniş-yazışlarına (İngilizce transliterasyon) göre verilir. Bu Batılı için bir mecburiyettir, başka türlü olamaz. Bu ve benzeri Eski Anadolu tarihi ve coğrafyası üzerine Batılı çok dilli çalışmalar mutlaka Osmanlı - Türk devlet evrakında mevcut olan Türk ve Türk olmayan ve fakat Türkçelesen yer adlarıyla karşılaştırılarak, elbette Osmanlı-Türk haritalarıyla (1928'e kadar) beraber başvurulması gereken stratejik kaynaklar sınıfına girer; Anadolu'nun ve Akdeniz havzasının, bölge bölge, ülke ülke, adalar, denizler ve gölleri ile, yeryüzü şekilleriyle beraber fizikî ve siyasî modern ve izdüşümlü antik çağlar (etnografik) haritalarının çizilmesinin çağı 19. yüzyıldır. Yalnızca Osmanlı değil, tüm dünyanın Batılı ve Avrupa merkezli haritalarının hassas, ölçekli çizimleri ise modern coğrafya ve haritacılıkla beraber matematik ve mühendisliklerin işbirliğinde bilimsel mekteplerinin ilkeleri ve kural koyucu temsilcilerinin rekabet hâlindeki çalışmalarıyla mümkün olmuştur. Bk. J. A. Cramer, *Geographical and Historical Description of Asia Minor; With a Map*, Vol. I, Oxford University Press, Oxford, 1832. Birkaç örnek yetebilir. Türkçede bugün resmen kullanılan yazım biçimiyle *Antalya* yer adı=kent adının ara yüz dili Arapçadan *Antâliyye*'dir. Türklerin Akdeniz sahillerine; Anadolu'nun batı ve güney batı ucuna, Osmanlı'nın da *Teke-İli* dediği bölgeye, sonuçta önce *Çukurova*'ya (nitekim bu da bir Türk ad vermesidir) da eriştikleri bilgisinde birbirine yakın olarak *Antalya* adı, *Attaleia*, *Attalia*, *Atalia*, *Attalea*, *Satalia*, *Satellia*, *Antaliye*, *Adalia* biçimleriyle

seviyede olsun, ilgili ulus-devletle ülkesinin siyasî ulusal sınırlarını kapsar, idarî sınırları belirler. Böylece sınır içi her tür coğrafi yer adı yerel düzeyde kolektif kimlik bildircileridir.

Söz konusu bu gerçek, formel olarak dilden dile, ulustan ulusa, yani dilin değişen yazı formlarına²⁷ da bağlıdır.²⁸ Devletten devlete, bir çağdan diğerine veya takvim zamanında tüm ileri devreden çağlar içinde devletler, uluslar ve kültürler arası temsilci oyuncularıyla beraber ilişkilerin türü, niteliği ve şiddetine göre, o veya bu devletin değişen politik ve toplumsal düzeni ve rejimi, devletin adı ve onun politik unvanlarıyla birlikte 'devlet dili'nde soyut-somut tüm 'şeyler'i adlandırma sorunu, iç ad (veya 'içerden ad', İng. *endonym*, *endonymic*, *endonymy*) ve dış ad (veya 'dışardan ad', İng. *exonym*, *exonymic*, *exonymy*) terimlerini de karşımıza çıkarmıştır.²⁹

Kopyalama-aktarma-çeviri gibi yöntemlerle doğal seyrinde adları değişikliğe uğrayarak veya metrik hesaplı-kitaplı uğratılarak herhangi bir coğrafya ve ülke topraklarını, bölgeleri ve kentleri, kolektif birlikleri (ırk/soy ve

de kaynaklarda geçmiştir. *Antalya*, Perge, Sillion, Aspendos ve Side ile birlikte antik *Pamfilya*'nın beş önemli kent merkezinden biri idi. *Bergama* (<*Pergamon*) krallarından II. Attalos'un (MÖ 159-138) kurduğu kentti; kendi adıyla *Attaleia* olarak anılması çağı için sıradan bir ad verme geleneğidir. Türklerin bu bölgeye yerleşmesi ve Haçlı Seferleri (11. yy.-16. yy., en son Kıbrıs'ın fethi: 1571) tarihini de içine alarak kent üzerine bk. İlhan Erdem, "Bir Ortaçağ Kenti Antalya: Geç Antik dönemden Selçukluların Sonuna Genel Bir Yaklaşım (I)", *Adalya* (Suna-Inan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yıllığı), V, 2001-2002, 163-172. Ad verme ve eski bir adı koruma, korurken kendi diline kopyalama-aktarma-çevirme bakımından başka iki örnek: *Iconium*'dan *Konya* > *Konya* biçimli birçok kullanım vardır; iki imlâ bir arada birkaç örnek için Fetret sonrasının padişahı Murad Hüdavendigâr (II. Murad, 1421-1444, 1446-51) saltanatında Türkçe arılığını koruyan tevârihlerden bk. Yazıcızade Ali, *Tevârih-i Al-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım-Yay., İstanbul, 2009, 232-239). Aynı yapıttan yeni yerleşip kendi verdiği bir öz ad olarak *Alaşehir* (240, 247), *Malatiyya*, *Kaysariyya* olarak eski yerleşim adlarını Arap formunu Türkçeleştirerek suretiyle saklı tutma (248-249); yine *Angora* ve diğer varyantları kullanılmayarak doğrudan → *Engürü*, *Engürüyye* > Ankara (254), *Negide* (255).

²⁷ Kast edilen yazı sistemi=alfabe, *elifba*, yazım=imlâ kuralları ve standartlaştırma sürecidir.

²⁸ Oruç Beğ Tarihi bu bakımdan dikkat çekicidir. Eser, erkenden Avrupa uluslarının Osmanlı döneminde Türklerce nasıl adlandırıldığını, aslında ayrı ayrı yer, ülke, bölge işaretleyerek tespit eder ve *küffar diyarı*, *kâfiristan* ve *kâfir*den çoğaltarak *küffar*, *kefere* gibi varyantlarıyla yer ve onların ahalisini topyekün alımlamadığını, bu dinî İslâmî ve sosyolojik-kültürel arketipe hapsedilmediğini tanıklar. Erken tarihli örnek, *kavim* adına nispetle ve fethettiği 'diyar' olarak 'Üngürüs' için ('Macar diyarı') verilebilir. Atsız'ın ifadeleriyle Osmanlı tarihinin en eski yerli kaynakları, ilk "tarihî takvim"lerle Ahmedî'nin meşhur *İskendernâme*'sine eklediği manzum parçasından sonra, *Tevârih-i Âl-i Osman* (= Osmanlı Hanedanı Tarihleri) diye adlandırılan kroniklerdir. Çoğunun müellifi bilinmeyen bu kroniklerin en başta gelenleri Aşıkpaşaoğlu, Neşri ve Edirneli Oruç'a ait olanlarıdır. Oruç'un tarihi dil bakımından 15. yy. Anadolu Türkçesinin sade güzelliğini taşımasından başka eski bir kronik olması dolayısıyla önemlidir. H. 899'a (1483) kadar olan bütünü bizzat müellif tarafından yazılmıştır. *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*'nde olduğu gibi, bu kroniğin son yıllarını müstensihler eklemiş olsa bile kaynak olarak eski bir tarihtir. Hiç şüphesiz, Oruç Kroniği'nin baş bölümlerine bol miktarda destan ve efsane unsurları karışmıştır. Buna karşın tarih bilgisi süzgecinden geçirmek suretiyle faydalanmak mümkündür. II. Murad'ın oğlu ve veliahdı Fatih Sultan Mehmed (II. Mehmed, 1451-1481) çağları için de ana kaynaktır. Birçok yerlerinin *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*'larla hemen aynı oluşu F. Babinger'in dediği gibi, bir tek ana kaynaktan faydalanmış olmaları ihtimalini düşündürmektedir. Dipnotlarla açıklamalar yapan Atsız'ın kitabın sonuna koyduğu isim cetvelinde *Üngürüs* madde başı için sıraladığı alt madde başları hem etnonimler hem de yer, meslek ve siyasî unvanların değişmelerini bilmek bakımından şöyledir: *Üngürüs=Üngürüs Eli*, *Üngürüs Askeri=Üngürüs Çerisi*, *Üngürüs Beği Yanko oğlu Kırıl*, *Üngürüs Beğlerbeğisi Derencil*, *Üngürüs Kralı*. Atsız'ın *Oruç Beğ Tarihi* neşrinden 'Nemçe' (çerisi) ibaresinin de geçtiği Haçlı ordusu (esas ağırlığı Macar / Üngürüs, Rumen / Eflaklı ve Sırp) bağlamında *Cermen* kabile adı olarak hepsine nispet ve tahvil edilip *Alaman* ile beraber (nitekim 18. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen *İzzî Tarihi*'nde de imlâ değişerek *Alaman* veya *Aleman* > *Alman* aktarımı ve sürekliliği) kullanımı ve diğer zikredilen tarihî ulus adı ve etnonimleri (Merkezî ve Doğu Avrupalı) metnin okuma ve imlâsıyla Leh, Çeh, Sas? (Atsız *Sakson* olabilir demistir), 'Latin'; 'Papa'nın İtalyanları', 'Bosnalı çeriler' gibi yer ve imge işaretleyici beraber verilmiştir. *Oruç Beğ Tarihi*, Haz. (Hüseyin Nihal) Atsız, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1972, 7, 9, 26, 92; 'isimler cetveli', XLIV.

²⁹ Ad ve Adlandırma sorunu etrafında yer adlarının da yerel ve ulusal, toplumsal ve kültürel kimlik bildirici özelliğiyle çok boyutlu ilişkisini kuran disiplinler arası bir yayın için bk. B. Helleland, Ch.- Ore and S. Wikstrøm (Eds.), *Names and identities*, Oslo Studies in Language, (4) 2, University of Oslo, Oslo, 2012. Son yirmi yıldır iç ad ve dış ad kavramları adbilim, yer adbilim, siyaset, tarih, arkeoloji ve filolojiler, dilbilim ve diğer disiplinleri bir araya getirerek heyecanlı bir biçimde tartışılmaktadır. Bazı makale ve kitaplar çalışmamızın terminolojik ve kuramsal boyutuna ışık tutmuştur: P. Jordan, "The Crucial and Contested Concept of Endonym and Exonym", *Onomastica*, LXV/1, 2021, 23-37, <https://doi.org/10.17651/ONOMAST.65.1.1>; P. Jordan, "The endonym/exonym divide from a cultural-geographical perspective", *Language and Society*, 10, 2019, 5-21. P. Jordan & P. Woodman (eds.), *Criteria for the use of exonyms, proceedings of the 17th UNGEGN working group on exonyms meeting*, Zagreb, 14-16 May 2015, Verlag Dr. Kovac, 2016; P. Jordan, "Towards a comprehensive view at the endonym/exonym divide", P. Woodman (ed.), *The Great Toponymic Divide. Reflections on the definition and usage of endonyms and exonyms*, 19-32. Warszawa, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, 2012; P. Jordan, "What is an endonym? Still a question after decades of standardization", *The 25th UNGEGN Session*, Nairobi, 5-12 May, 2009, WP. 32; P. Jordan, "Place names as ingredients of space-related identity", B. Helleland, Ch.-Ore and S. Wikstrøm (Eds.), *Names and identities*, 117-131; P. Jordan, "The Importance of using exonyms-pleading for a moderate and politically sensitive use", J. Sievers (Ed.), *Second International Symposium on Geographical Names "GeoNames 2000"*, Frankfurt am Main, 28-30 March 2000 (=Mitteilungen des Bundesamtes für Kartographie und Geodäsie, 19), Frankfurt am Main, 87-92; N. Kadmon, *Glossary of terms for the standardization of geographical names: Addendum* (UN document ST/ESA/STAT/SER.M/85/Add.1, 07-60262, dated 16 November 2007).

dil temelli işaretlenerek eski tabirle *kavimleri*), çevreleyici ve sınır belirleyici kıyı iç ve açık denizleri, yeryüzünün tüm (stratejik) doğal oluşumları üzerinde tarih boyunca çağının politik egemen güçleri arasında savaşlar, savaş dışı başka politik, askerî ve diplomatik rekabetler, çekişmeler ve mücadeleler cereyan etmiş; devletler, bölgeler ve kıtalar arası politik ve askerî güvenlik amaçlı açık-gizli ittifaklar kurulmuş, hedeflenen coğrafyayı ele geçirmeye yönelik istilalar olmuştur. Bunun en dikkate değer sonucu kütleli veya grup grup, dönem dönem tetikleyicileriyle beraber göçler veya insan topluluklarının birden çok sebepli, temelde politik ve sosyo-ekonomik gerekçeli nüfus hareketleri yaşanagelmıştır. Başka kolektif, bireysel ve şahsî sebeplere bağlı olarak ülkelerin ve coğrafyaların sınırları *eski* sıfatında sabit kalabildiği gibi, siyasî egemenin topraklarının veya toprak parçalarının el değiştirmesi-yer değiştirmesi (toplum ve nüfus) sonucu değişebilir de. El değiştiren coğrafi birimlerin adları yeni egemen güçlerce egemen devletin devlet dili ve yazı dilinde (=formel) değişikliğe de uğrayabilir. Bu türden bir değişme veya değiştirme egemen nüfusun iç içe veya yan yana yaşadığı topluluklar kadar, sınırları belirli veya belirsiz komşu, bitişik veya ülke sınırlarını aşarak uzak, şu veya bu sebeple etkileştiği sair toplumların konuşma dilinden başlayarak yazı dillerinde de gerçekleşebilir.³⁰ Yerini adını değiştirme veya yere yeni ad verme eylemi, norm belirleyici kültürlerin resmî ve hususî oyuncularının bu türden müdahaleleri tarihin yadırganır bir olgusu değil, basit bir gerçektir yalnızca.

Taraflar (devletler, uluslar), savaşta ve savaş sonrasında, en geniş anlamıyla barış ve yürürlüğe girsin, girmesin başka tür resmî politik, askerî ve diğer çerçevelerde imza edilmiş ahit, akit, misak vd. anlaşma-antlaşma kayıtlarına; kategorik olarak, taraf olduğu veya olmadığı, tasdik ettiği veya etmediği tüm devlet (devletlerarası diplomatik, siyasî vd.) evrakına her şeyi gizli veya açık, *mahsus* ve *umumî* kaydıyla yansıtır, aktarır, çevirir, bildirir ve dizgeli bellek olarak *arşiv* aklında kendine mal ederek yazar, daima inşa eder ve saklar.³¹ Birinden diğerine siyasî ulusal egemen sınırları içinde ve yönetimi altındaki tarihî olarak canlı nüfusun veya tanımlı toplumun devlet kişiliğini ve yapısını, muktedir ve meşru sıfatıyla hukukî iç-dış normlarını çağ gereklerine göre oluşturur ve uyarlar. Egemen güç, temsilî resmî olarak her şeye nihai ad verici konumundadır.

Arkeoloji ve diğer ilişkili bilimlerin konusu olan tarihî eski (=antik) ölü toplulukların çağı içinde coğrafya, yer/yerleşim ve ülke adları olmak üzere her birinin kendi kolektif adları vardır. Bu birim kolektif adlar, aynı zamanda birer kendi kendine ad verme ise öz ad, dolayısıyla yine bir özel ad olur. *Öz ad* olarak ulus veya herhangi bir topluluk adı, öz adını veren ulusun veya o (antik) topluluğun kendisi dışındaki komşu, uzak veya yakın olsun temas ve ilişki türlerine bağlı olarak tarih akışında başka toplumlar, uluslar tarafından başka biçimde de adlanabilir. Bu tür adlanma bir soy, ulus, topluluk ve (antik) uygarlığın (arkeolojik anlamda kültürün de) adının yer adı özelinde iç ad-dış ad olma durumudur. Antik ölü toplulukların kurmuş oldukları *uygarlıklar* tanımlanırken, aynı zamanda bilimsel literatürdeki iç kullanımla terim düzeyinde *devlet*, *beylik* veya *kent-devletleri* de kast edilir. Bu çalışmada uygarlığı ile bir yürüyen antik (bir) devletin egemen coğrafya veya ülkesinin adlarından bir kısmı modern yer adları ile de geçecek, böylece izdüşümlü aktarma yer adlarının modern tarih yapılandırmasındaki rolü birlikte görülecektir. Nitekim (antik) *Anadolu* ve komşu (antik) *Mezopotamya*'nın; Suriye, Irak, Babil, Asur gibi küçük-büyük antik devletleri ve onların egemenlik sahaları; antik Mısır ve antik İran'ı da katarak Marmara, Ege ve zaten Akdeniz havzası, Karadeniz havzasıdır. Tarih, coğrafya-tarih olarak inşa edilir. Antik çağın egemen devleti, yükselişi veya büyüme-genişlemesi, uzun süren egemenliğinde dönem dönem topraklarının küçülüp daralması ile, coğrafyanın muktediri olarak siyaseten ve başka boyutlanmalarla kendi çağının bir *büyük gücü*'dür; terim anakronik olsa bile *super power* = *süper güç*'tür. Faktörleri çeşitlenerek antik bir büyük gücün zayıflaması, çözülüşü zamana yayılır. Yıkılışıyla beraber artık antik ölü olup *yer üstünden* 'kazılma'yı bekleyen neyi varsa çoğu yer altına iner. Antik uygarlığın temsilcilerinin; o veya bu sülalenin, *kral*, *firavun*, *kayser* gibi taht ve taç sahiplerinin, hangi özel politik unvanla anılacaksa politik egemenleri, ruhbanları, tüccarlarının, devlet kayıtlarını tutan katiplerinin gerçekleştirdikleri canlı, faal ve dinamik tüm düşünce ve eylemlerine, siyasî, idarî, askerî, diplomatik, ekonomik, toplumsal, dinî özel faaliyetlerine, dolayısıyla somut ve soyut kültür unsurlarının hepsine ad verenler oldukları da bilinir. Bir atıf antik dilin yazı formuna özgü coğrafi yer adları, topografik adları ve başka özel adlar; çağlar boyunca sürüp

³⁰ Tipik örnek olması bakımından iç ad-dış ad sorununa da ışık tutmak üzere Türk etnonimi incelemeleri çerçevesinde bk. A. N. Kononov, "Kıpçak, Kuman, Kumuk kavim adlarının etimolojisi üzerine", Çev. M. Uğurlu, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 10, 2000, 518-526.

³¹ Tahir Sezen, *Osmanlı yer adları*, 2. Baskı, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Yay. No: 26, Ankara, 2007, H. N. Atsız-Ahmet N. "Anadolu'da Türk yer adları", *Türkiyat Mecmuası*, Sayı 2 (1926) (b.t. 1928); Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar-Türkiye'nin Tarihsel Coğrafyası ve Tarihsel Adları Üzerine Alfabetik Düzende Bir İnceleme*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1993.

korunmuş olabilir, eski-yeni başka (bir) egemenin de dilinde³² biçim değiştirerek yer bulabilir. Bu gerçek, adbilim ve yer adbiliminde tasnif sorununa tür, leksik-semantik, gramer temelli olarak eklenir. Karakteristik tarihî coğrafi eski-yeni bir yer adından yükselerek özelleşmiş, atıf değerli olarak birden çok yerin adlandırılma süreci karmaşık ulusal ve yerel, uluslararası politik, askerî, diplomatik, hukukî ve idarî bir değer ifade ederek dil, tarih, coğrafya, topografya, adbilim, yer adbilim, olmazsa olmaz arkeoloji, din, mitoloji ve başka beşerî bilimsel disiplinleri içine alarak boyutlanır. Bu bağlamda modern epigrafya, paleografya, çeviribilim, mecaz ve simge incelemeleri, çağlar boyu yazılı metinler için de geçerli politik simgesel rejim sorununu da kapsayan özel alan uzmanlık çerçeveleri vardır.

Uygarlık terimi ile birlikte içinde saklanan çekirdek anlamı da dikkate alınarak *medeniyet* teriminin de kullanıldığı bu makalede, *Eski Anadolu Medeniyetleri* veya *Eski Anadolu Uygarlıkları* içinde bir kod ad ve simgesel ad değeriyle Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin kuruluş ve biçimleniş yıllarında başa yerleştirilmiş kolektif bir dış ad olan HİTİT=ETİ adı üzerinde durulmuştur. İncelemede, HİTİT'in değil de özellikle neden ETİ'nin Osmanlı sonrası *Anadolu* ve *Türkiye* merkezli olarak Türk ulusal, toplumsal ve popüler kültürel belleğine nasıl mal edildiği ele alındı. Bu belleği belirleyici, ideolojik ve politik bir ulusal tarih rekonstrüksiyonu olarak Osmanlı tasfiyesi sonrası, *Anadolu'da gerçek yeni* yani *ulus-devlet* karakterinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduğunda Türk Devrimi'nin dil, tarih ve coğrafya üçlemesiyle beraber Anadolu işaretli biçimlendirilmiş *Türk Tarih Tezi*'nin de simgesel rejimine ve diskuruna karakterini veren HİTİT=ETİ adının Türk devrimcileri tarafından neden merkeze yerleştirildiği anlaşılmaya çalışıldı ve bilimsel, yarı-bilimsel, popüler çalışmalar, tarih vd. konulu internet ağ sayfaları ve sosyal medya mecralarında endüstriyel kültürel çoğaltmaya uğratıldığına dikkat çekildi.

1. Kopya Yapıştırma Bir Dış Ad Olarak Hitit=Eti

Makalenin amacı açısından simgesel ve ikonik adlandırma örneği Hatti, Hitit, Eti adlarıdır. Eski Anadolu'nun *eski çağlar* veya *ilk çağlar* tarihinin uygarlık kurucu efendileri yerli (=otokton) halk, kolektif öz adıyla Hattilerdi (MÖ 2500-2000).³³ Hattilerin ardılları ise bu uygarlığın mirası ve Hatti 'kent-devletleri' veya 'beylikleri' olarak egemen coğrafyası üzerine, bunları yutarak üzerine yükselmiş Hititlerdi. Hititler yeni yurtlarına, Anadolu'ya geldiklerinde Hattilerin egemen ülke adı olarak Hatti Ülkesi adını da benimseyerek, aslında nüfusça fazla olan Hattiler tarafından herhâlde içerilip örtülmüşlerdi. Anadolu'da ilk Hitit izleri ise Kültepe (=Kaneş)³⁴ Karum³⁵

³² Yazı ve yazı formuna, eş-zamanlı olarak farklı yazı formları alış-verişli olabilir. Nitekim Hatti-Hitit, Mısır, Akkad, Asur için geçerli olan durum. Erken tarihli olarak alanın bilginlerinden bk. Firuzan Kinal, "Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, 1969, 1-15. Daha erken literatürü de vererek Hitit hiyeroglifleri için bk. Emmanuel Laroche, *Les Hiéroglyphes Hittites*, Premiere Partie L'Écriture, Ed. CNRS, Paris, 1960. Hitit çivi yazılı tabletlerin 'buluntu yeri', 'eski adı', Türkiye'deki 'il' adı, başka 'ülke' adı (Türkiye, Mısır, Suriye) bağlamında çizelgesi ve bilimsel bibliyografyasıyla bk. Sedat Erkut, "Çiviyazılı Hitit Tabletleri", *Belleten*, Cilt LXI, Sayı 232, Aralık 1997, 495-498.

³³ Hattiler üzerine bk. Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Yay., Ankara, 2005, 15-34. Anadolu'da Tunç Çağı: MÖ 3000-1200; Orta Tunç Çağı: MÖ 2500-2000. Konu başka bir çerçevede ele alındığından ötürü alan edebiyatının genel-geçer terminolojisine sadık kalındı. Cumhuriyet'le beraber Türk Hititoloji ve diğer uygarlık ve kültürlerin Eski Çağ Tarihçiliği ve Arkeolojisi vd. kurucu kaynak yataklar olarak Batılı disiplinler okulların birikmiş literatürünü de kritik ederek, başlı başına Cumhuriyet'in Anadolu Arkeolojisi'ne verdiği önemle ve kurumlaşmış, yetişmiş kurucu bilginler ve öğrencileriyle mesafe almış, dolgun ve göz dolduran nitelikli telif yayınlar ortaya çıkmıştır. Bunların bir kısmı eldeki çalışmada da kullanıldı.

³⁴ Kayseri merkezine 22 km. uzaklıktadır.

³⁵ Asur ticaret ağını terimlere bırakan kavramlardır. *Karum*, 'ticaret yeri ve pazar yeri', esasta kolonisini de içererek 'ticaret merkezi' karşılığında Akkadça 'liman' anlamına gelir; yerleşim ölçeği itibariyle büyük olanlardır. Daha küçük, ticarî durak ve istasyonları için ise *wabartum* (Akkadça 'misafir') terimi kullanılmaktadır. Bk. Ali Dinçol, "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Cilt I, Görsel Yay., İstanbul, 1982, 18-137; Alanda ve edebiyatta *Asur Koloni Çağı*, *Asur Ticaret Kolonileri Çağı* olarak adlandırılan dönem, Tahsin Özgüç'te MÖ 1945-1730 arasındadır. Takribi ve kıstas alınan metinlere ve konuya göre bazı makalelerde ve kitaplarda bu dönem ileri-geri kaydırılır: MÖ 1975-1725. Bk. Hasan Ali Şahin, *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı MÖ 1975-1725*, Erciyes Ü Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yay., Kayseri, 2004. Bu dönem adı, *Mezopotamyalı uygarlık* olarak Asur-Hitit ya da *Anadolu-Mezopotamya* arasındaki bölgeler arası ticarî ve iktisadî, siyasî ilişkilerini anlamlandırır. Ayrıntı için Eski Asur dönemi üzerine bk. Klaas R. Veenhof-Jesper Eidem, *Mesopotamia The Old Assyrian Period*, Academic Press Fribourg Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, 2008; ayrıca Türkiye'de akademik olarak Asur-Hitit, Anadolu ve Mezopotamya ticaretinin tüm ürünleri üzerinde, çeşitli açılardan ve disiplinler arası (maliye, iktisat, hukuk, din, mitoloji) pek çok çalışma yapılmaktadır. Bk. Cuma Sözeri, *Eski Asurca Metinlerde Geçen Maden İsimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Ü, Aksaray, 2022, 9-20. Hititçeyi tabletlerden okuyup çözen Çek bilgin Bedřich Hrozný'nin (1879-1959, ya da Almanca biçimiyle Friedrich Hrozný) de "tablet arayışı" ve zarar verilen ilk Kültepe Kazısı (1925) ile sistemli olmayan Kültepe Kazıları başladı. Tek tek kendileri mektep olarak Türk hititolog Tahsin Özgüç (1916-2005) ve başkalarını anmak gerekiyor. Onunla beraber ilk Türk kadın arkeologlar olarak Nimet Özgüç (1916-2015), Halet Çambel (1916-2014), Muhibbe Darga (1921-2018), her biri öğrenciler de yetiştirerek Türk *Anadolu* ve *Ön Asya Arkeolojisi* ve *Prehistoryasının* da (İstanbul Ü ve Ankara Ü, DTCF ve TTK sac ayağında) kurumlaşmasında 1940 ve sonrası için rol oynamışlardır.

kayıtlarına göre³⁶ MÖ 1800-1700 arasına tarihlendirilmiştir. MÖ 1650/1660-1200 veya 1190 arası dört yüz yıl egemen olmuş Hitit Uygarlığı tarihi genel-geçer kabule göre üç döneme ayrılmıştır: I. 'Eski Hitit Krallığı' (I. Hattuşili kurucu sayılarak: 1660-1460), II. 'Büyük Hitit Krallığı' (veya Orta Hitit, 1460-1190) ve III. Geç Hitit Dönemi (1200-650).³⁷

Ne *Hurri* ne onun devlet ve ülke adı *Mittani*'nin³⁸ veya başka Eski Anadolu (= modern Türkiye sınırları anlaşılmalı) ve Eski Yakın Doğu (Sümer, Akkad, Asur, Babil, Mısır ve İran mahallî toplulukların adları) uygarlık ve topluluk adlarının ne de *Hatti* antik ülke/topluluk adının Türkçede bilimsel bir terim olarak kullanımı bakımından herhangi bir sorun yok gözükmemektedir.³⁹ Buna karşılık, esas adlandırma sorunu, Hattileri Anadolu'da uygarlıkça da kendilerine mal edecek olan HİTİT adı için geçerlidir. ETİ adı bu noktada karşımıza çıkacaktır. Bu ad sorunu, yalnızca Türkçe için geçerli olmayarak 19. yüzyıl ve sonrası Batı literatürü için de geçerlidir ve bilimsel sebeplere dayanır. Antik dili *yerli* yani *gerçek Anadolulu* (kabul edilen) Hattilere hiç benzemeyen bu Hititlerin kuşkusuz kendi öz adları başka idi. Anadolu iç plato kısmı ve Kızılırmak (= *Halys* Klasik dönemlerdeki adıyla)⁴⁰ kavisi olarak bilinen bölgenin en eski adı Hitit kayıtlarına göre de *Hatti Ülkesi* olarak geçiyordu. Akkad (MÖ 2350-2130), Hitit, Asur (MÖ 2025-612) kayıtları ve en erken MÖ 630'a kadar bu

Türk Tarih Tezi bağlamında 1923, 1932, 1937 dönümleri ayrı fasılda, arkeolog ve başka disiplinlerden burada saymadığım bilgin temsilcileri vardır. Remzi Oğuz Arık (1899-1954) özellikle anılmadan geçilemez, kuşak farklarıyla ele almak gerekir. M. Darga dışındakilerin doğum tarihleri Osmanlı yıkılışı arifesine, II. Meşrutiyet'e yerleşir; Arif Müfid Mansel (1905-75), Halil Demircioğlu (1905-72) belirtilmelidir. Cumhuriyet ilân edildiğinde çocuk veya delikanlı, genç kızdırlar. Burada da atif alan hocalar olarak Ekrem Akurgal (1911-2002) ve Sedat Alp (1913-2005), Emin Bilgiç (1916-96), ayrıca Kemal Balkan, Nimet Dinçer, Firuzan Kınal adları da Cumhuriyet kuşakları olarak sıralanabilir. Klasik dillerin filologları, keza antropolog ve paleoantropologlar ile coğrafyacılar (Reşat İzbirak gibi) kuşağı ayrıca belirleyicidir. 1948 yılında Tahsin Özgüç yeniden Kültepe Kazıları'nı canlandırdı ve 57 yıl aralıksız, büyük emekle Kültepe'nin (Tepe=Kaniş, 1-18 Yapı Katları ve Aşağı Kent=Karum, 1-4 Yapı Katları) gün yüzüne çıkarılmasında ve Asur'la Anadolu arasında ticaret trafiğini (ve metallerini, hububat, metaller, arkeometalurji alanı) ve dünya çapında Hititolojide bir miladı da temsil etti; tabletlere dayalı olarak ve ayrıca çok yönlü tematik incelemelerde çığır açıcı oldu. Bk. Tahsin Özgüç, *Kültepe / Kaniş / Neşa*, 1. Baskı, YKY, İstanbul, 2005. T. Özgüç'ün basılı yapıtlarının listesini içeren vefatı için bkz. Aykut Çınaroğlu, "Prof. Dr. Tahsin Özgüç (1916-2005)", *Bellekten*, Cilt LXIX, Sayı 256, Aralık 2005, 1061-1074.

³⁶ Tahsin Özgüç ve sistemsiz başlamış erken yabancı kazıları da dikkate alarak bk. Hüseyin Sever, "Kültepe Tabletlerinin Anadolu Tarihi ve Kültür Tarihi Bakımından Önemi", *AÜ DTCF Dergisi*, Cilt XXXV (2), 1992, 247-256.

³⁷ Akurgal, 53-54.

³⁸ Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, TÜBİTAK, Ankara, 2000, 19-21.

³⁹ Nitekim tipik, yerleşik, genel-geçer ve yazıların/belgelerin harf çevrimli aktarmaları ve başvuru literatürü dikkate alarak Eski Çağ dönemlerine yerleşen çeşitli özel ad ve diğer terim kullanımları için bk. Hasan Peker, *Suriye Üzerindeki Hitit Hakimiyetinin Kurulması: M.Ö. II. Binyılda Eski Yakın Doğuda Süper Güçler ve Küçük Devletler*, Doktora Tezi, İstanbul Ü, İstanbul 2009. *Hurri* adı, topluluğun bu adla kimliklendirilmesine bağlı olarak yüzyıldır *Subar* adıyla beraber incelenmiştir. Bk. Adil Alpman, "Hurriler", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt XIV-25, Ocak 1981, 283-312. Hurri ve Mitanni birlikte anıldığından ve ayrıca kökeni de tartışmalı olduğundan öz-özet bir giriş için bk. Mehtap Dinçer, "Hurrilerin Menşei ve Hurri-Subar Sorunu", *Uluslararası Eskikağ Tarihi Araştırmaları Dergisi (OANNES)*, 2/1, Mart/March 2020, 1-23.

⁴⁰ Batı dillerinde Eski Çağ Tarihi ve ilişkili disiplinler çalışmalarda görülebilir. Bk. J. Garstang & O. R. Gurney, *The geography of the Hittite empire* (British Institute of Archaeology in Ankara, London, 1959) içinde 'Halys Basin' bölümü, 1-31. Antik Yunan ve Roma dönemlerinde adı bu biçimde geçer, Eski Yunancada "tuzlu" anlamına gelir. *Halys* adı MÖ 5. yüzyıldan itibaren anılır. Lidya-Med (~MÖ 590-85) ve Lidya-Pers (~MÖ 547) mücadelesinde bu ırmak sınırdır. *Halys* adı, ırmağın tuzlu ve acımsı tadıyla ilgilidir. İrmağın karakteristik kızıl rengi ise suyunda yüksek oranda asılı kil partiküllerinin bulunmasıdır. Kaynağını Sivas'ın doğusundaki İmranlı ilçesindeki Kızıldağ'dan (3025 m.) alan Kızılırmak, İç Anadolu platosunda çizdiği geniş yayın ardından kuzeye yönelir ve Samsun'un Bafra ilçesinde Karadeniz'e dökülür. Kızılırmak (1355 m.), doğduğu şehir olan Sivas'ın ardından, sırasıyla Kayseri, Nevşehir, Kırşehir, Kırıkkale, Ankara, Çankırı, Çorum ve Samsun illerinde diğer su kaynakları ile birleşerek Karadeniz'e erişir. *Kızılırmak*, Türklerin verdiği addır. Bk. Olcay Zengin Koşan, "Antik Çağ'da Kızılırmak", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20 (3), 2021, 1032-1033. Recep Kuzucuoğlu'nun doktora çalışmasında belirttiği üzere "Eski Asurca metinlerde çok az sayıda nehir ve bir yerde deniz adı zikredilmektedir. Bugün bu nehir adlarından İdiqlat'ın Dicle ve Purattu'nun Fırat olduğunu kesin olarak biliyoruz. Şehir adlarında olduğu gibi, nehir ve deniz adları da Hitit metinlerine göre çok daha azdır. Metinlerde kayıtlı "nehirde bir gemi batarsa", "Zalpa'da nehrin kenarında", "Habnuk'ta nehrin kenarında", "köprü (geçisi) için ödedim", "nehirin kıyısında" ve "nehirin kıyısına kadar götürün kılavuza ve gemiciye" şeklindeki ifadeler, isimleri belirtilmeyen nehirlerin varlığına işaret etmektedir. Metinleri incelediğimizde dikkat çekici bir husus da, Hitit belgelerinde Maraşantia olarak anılan ve Kaniş'den (=Kültepe) kuzeye giden kervanların mecburen geçmek zorunda oldukları Kızılırmak'ın, Eski Asur metinlerinde hiç zikredilmemesidir". Recep Kuzucuoğlu, *Eski Asurca Metinlerde Geçen Coğrafya Adları*, Doktora Tezi, Gazi Ü, Ankara, 2007, 184. Heceleme, okuma veya yazım farkları tüm Hitit (ve antik başka) coğrafi yer adları ve topografik adları için sabittir, dolayısıyla *Maraşşanda*, *Maraşşanta* veya *Marassanda*, *Marassanta*, ya da *Maraşşant[iy]a*, *Marassantiya* hepsi Kızılırmak = Halys denklelidir. Şu yayında editörlerin özel adların yazımı konusunda okura uyarı yaptığı ve Kızılırmak'la örneklediği görülür. Bk. *Hittite Landcape and Geography*, Marc Weeden-Lee Z. Ulmann (Ed.), with maps Zenobia Homan, Brill, Boston, 2014, 9; aynı kitaptan ayrıca bk. Neil Robert, "The Land of Hittites: Airst, Waters, Places", 17-27; ilgili kitaptaki pek çok yerde Kızılırmak'la beraber Türkiye'nin aktüel yer adlarıyla çağrıldığı veya betimlendiği, yanı sıra kaynak metinlere atıfta ise Hititçe adının da verildiği görülebilir. Ayrıca bk. Hans G. Güterbock, "The North Central Area of Hittite Anatolia", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 20, No. 2 (Apr., 1961), 85-97.

Hatti Ülkesi terimi, Geç Hitit dönemi kent-devletlerini yutan Asurluların Yıllıkları'nda da görülmekte idi.⁴¹ Hititlerin öz adı, başkentleri *Hattuša=Boğazkale*⁴² arşivinde tespit edilmişti:

"Kültepe (Neša=Kaneş⁴³=Kültepe, Kayseri) Hitit öncesi Anadolu'sunda bölgesel bir krallığın başkenti idi. Hittit öncesi bir yerel yönetim merkezi olan Kuşşar (=Kuşşara) kenti (Orta Anadolu'da olduğu düşünülmektedir) kralı Pithana, Krallığı'nın etki alanını Neşa'ya (=Neša) kadar genişletmiştir. Oğlu Anitta ise Orta Anadolu beyliklerini siyasi bir birlik altında toplamaya devam etmiş, başkentini ele geçirdiği Neşa'ya (=Neša) taşımıştır. Hattuş (=Hattuša) kentini yakıp yıkmış ve kimsenin orada oturmaması için kenti lanetlemiştir.⁴⁴ Ancak Hititlerin efsanevi kralı Anitta'dan belirli bir süre sonra ismi "Hattuş'lu adam" anlamı taşıyan I. Hattuşili,⁴⁵ Boğazköy=Hattuša'da (=Hattuša) Hitit Krallığı'nı kurmuştur. I. Hattuşili tarafından başkent yapılan bu antik kent, Hititlerin dini, idari ve siyasi merkezi olarak Hitit Krallığı'nın yıkıldığı M.Ö. 12. yüzyıla kadar önemini korumuştur."⁴⁶

⁴¹ Akurgal, 14-16. E. Bilgiç, "Anadolu'nun İlk Tarihî Çağının Rekonstrüksiyonu", *AÜ DTCF Dergisi*, Cilt VI-5, 1948, 489-516. Hüseyin Sever'in ifadeleriyle, "Asur, M.Ö. 2000 yıllarından 612 yılına kadar devam eden, ilk önce, Asur şehri ve çevresinde küçük bir devlet iken, birinci bin yılının ilk yarısında Mezopotamya, Elam, Suriye ve bir süre Mısır'da içine alan büyük bir imparatorluk olmuştur. Çivi yazılı belgelere göre Asur, üçüncü bin yılın ikinci yarısında Akkadlılar'ın, Subar, Kut ve III. Ur Hânedânı'nın politik ve kültür egemenliği altında kalmıştır. Adı geçen bölgede, bu eski halkla kaynaşan Samiler, yüzyıllarca süren Asur Devleti'ni kurmuşlardır. Asur tarihi genellikle: 1) Eski Asur Çağı (M.Ö. + 2000-1600, bu çağ içinde 'Asur Ticaret Kolonileri Çağı' da yaşanır), 2) Orta Asur Çağı (M.Ö. + 1500-1000) ve 3) Yeni Asur Çağı (M.Ö. + 1000-612) olmak üzere üç bölüme ayrılır". Bk. Hüseyin Sever, "Asur Siyasî Tarihinin Ana Devreleri", *AÜ DTCF Dergisi*, Cilt XXXI / 1-2, 1987, 421. Yeni Asur ayrımıyla, (Mısır ve) Mezopotamya ve Anadolu coğrafyası siyasetini, 'Deniz Kavimleri İstilasını' da dikkate alarak Asur merkezli (komşularıyla beraber) kronoloji ve tabletlerin karakteristikleri için bk. Nurgül Yıldırım, *Anadolu'da Bulunan Yeni Asur Devri Tabletleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Ü, Ankara, 2009, 88-98. MÖ 1250-1150 arasında gerçekleşerek -MÖ 12. Yüzyılı, '1200 Krizi' ya da 'Kriz Yılları' olarak nitelenir- Yunan (kıtası) Miken ile Anadolu'nun batı (Ege) kıyılarından nüfuz ederek Hitit ve çevre vassal coğrafyasının da sonunu getirdiği düşünülen -bir kriz faktörü olarak- Akdenizli *Deniz Kavimleri Saldırıları*, *Deniz Kavimleri İstilasını* ve ardından *Deniz Kavimleri Göçü* olarak bu üç biçimde, çeviri yoluyla terimleşen (=Sea Peoples, İng.) bu konu ve etrafında ortaya atılmış tezler hakkında bir bilimsel edebiyat doğmuştur. 1970'lerden zamanımıza Eski Çağ edebiyatı ile bazı Türkçe çalışmaları ele alarak derleyen, değerlendiren bir arkeoloji tezi için bk. Barış Gür, *Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında Anadolu'daki Deniz Kavimleri Sorunu*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Ü, İzmir, 2010. Ayrıca bk. Eliezer D. Oren, *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, The University Museum Pennsylvania University, Philadelphia, 2000.

⁴² Türkçe bilimsel çalışmalarda birkaç versiyonu geçer: Hattuša, Hattuş, Hattuşa. *Boğazkale* daha erken Cumhuriyet dönemi ve Osmanlı kayıtlarında, dolayısıyla 19. yüzyıl Batılı metinlerde (arkeoloji, tarih, seyahat vs. kitaplar) Hattuşa kent kalıntılarında ve çevre yerleşim yeri *Boğazköy*'den ötürü *Boğazköy* olarak geçer. Bu çalışmada alıntı ve aktarma belge/kaynaklarda hangisi zikredildi ise korundu. Hattuşa, Hititlerin Geç Tunç Çağı dönemindeki başkentidir. Bugün Çorum il merkezinin 82 km. güneybatısındadır. Çorum'un Tunç Çağı yerleşmelerinin başında Boğazkale, Eskişehir, Pazarlı ve Alacahöyük (aynı zamanda arkeolojik kazı alanı) gelir. Bk. Adem Kara, "XIX. Yüzyılda Çorum'da İdari ve Mülki Yapı", *1. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, 5-7 Kasım 2010, Ankara, Bildiriler Kitabı, TYB Yay., Ankara, 2011, 108-121. 1894'teki yeni idarî taksimat uyarınca Yozgat Sancağı'ndan Çorum Sancağı'na bağlanan Sungurlu'nun sınırlarındaki *Boğazkale*, Cumhuriyet döneminde 1935'te nahiye, 1990'da ise kaza olarak düzenlemeye girmiştir. T. Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 126.

⁴³ İki ayrı yer mi, yoksa tek bir kent/yerleşim yeri mi sorusu onomastik ve topografya olarak sorun yapılmış ve incelenmiştir. Bk. Sedat Alp, "Kaniş - Anişa - Nişa Erken Hitit Çağının Bir Başkenti", *Bellekten*, Cilt XXVII, Sayı 27, Temmuz 1963, 367-376. *Anişa / Anişa* Yunanca kitabesinin -yazı biçimine göre MÖ 1. yy. tarihleniyor- aynı Kültepe'ye izafe edilmesi (Kayseri-Sivas arası Gemerek yakını).

⁴⁴ Hattuşa, baba Pithana ve oğul Anitta'nın Laneti, Anitta Tableti / Metni, Anitta hançeri veya mızrak ucu (Kültepe, 1954) hakkında bk. Tahsin Özgüç, "Anitta Hançeri", *Bellekten*, Cilt XX, Sayı 80, Ekim 1956, 29-35. *Anitta Tableti* metni ve diğer tabletlerle beraber Kültepe merkezli olarak bk. Kemal Balkan, *Kaniş Karum'unun Kronoloji Problemleri Hakkında Müşahedeler*, TTK Yay., Ankara, 1955 ve Cahit Günbattı, *Kültepe - Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, 2. Baskı, Kayseri Belediyesi, Kayseri, 2017, 44 vd.

⁴⁵ Orta Kronoloji; I. Hattuşili: MÖ 1650-1620. Hitit Kral listesi için bk. Meltem Alparslan, *II. Muvatallı ve Dönemi*, Doktora Tezi, İstanbul Ü, İstanbul, 2007, 244. Ayrıca krallık/imparatorluk ve sülalenin şeceresindeki, halef-selef, ata-baba, baba, anne ve oğullar, kardeşler, iç ve siyasî evlilikler, soy veren atanın kim/kimler olduğu ve temelde Hitit tarihinin rekonstrüksiyonu ile ilgili bk. Heinrich Otten, "Hitit Tarihinin Kaynakları ve Eski Doğu Kronolojisi", Çeviren: Dr. Hayri Ertem, *Bellekten*, Cilt XXXIII, Sayı 24, Temmuz 1969, 359-369

⁴⁶ Tunç Sipahi, *Arkeoloji-Eski Anadolu Uygarlıkları-Tunç Çağları-Hittitler*, 129. <https://www.kulturportali.gov.tr/medya/dokuman/kategori/arkeoloji> (Erişim: 29/12/2022). Sedat Alp, "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Kaneş/Neşa'da Hititlerin Varlığı ve Yoğunluğu (Bilimsel Bir Oluşumun Öyküsü)", *Archivum Anatolicum*, Sayı 3, 1997, 1-17; Alp, *Hitit Çağında*, 48-49 vd. Bu bilgi, devletin kuruluşuna dair temel bir bilgi olduğundan birçok Hititoloji ve Eski Anadolu uygarlıkları üzerine disiplinler arası genel yapıtlarda vardır. İlgili yazılarıyla aktüel, son bilgileri de derc ettiğinden bk. *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, Sharon R. Steadman and Gregory McMahon (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2011; T. Bryce, *The Kingdom of The Hittites*, Clarendon Press, Oxford, 1998; B.J. Collins, *The Hittites and Their World*, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2007; daha erken yayın olması bakımından Oliver Robert Gurney, *The Hittites*, London: Penguin Books, 1952. Ayrıca öz-özet okuma için bk. Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, Dost Yayınevi, Ankara, 47-48. Hititler burada da araziye teraslayıp düzelterek Şapinuva şehrini kurmuşlardır. Bkz. A. Süel-M.Süel "Başkent Şapinuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi", *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu 2 Ekim 2010*, Bildiriler Kitabı, Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayın No: 5, 2012, 93-110. Hitit tarihinde Hattuşa kesintisiz başkent olmaması, başkent birkaç kez değişik nedenlerle yer değiştirmiştir. Hattuşa'nın yıldızının sönmüşünden sonra, Şapinuva=Şapinuva (Çorum merkezin 50. km güneydoğusundaki Ortaköy ilçesi, Şapinuva ören yeri ise 3 km.



Resim 1: Anadolu ve Hatti-Hitit Ülkesi haritası. Harita komşularını, eski topluluk ve yer adları olarak göstermektedir. Kaynak: Alparslan, 245.

Kendi konuştukları dile ve yer adına nispetle Hititlerin *nešumnili* ya da *kanišumnili*, *nešili*, *nāšili* yani *nešaca*, *kanešce* (Neša=Kaneš=Kültepe, Kayseri) dedikleri tespit edilmiştir.⁴⁷

Roma⁴⁸ öncesi *Eski*, Roma ve Roma sonrası Avrupa uluslarının kıta ve ada İngiltere'nin (Roma tarihinde *Britannia* antik adında) ulus, ülke, yer tarihi eski ve yeni Orta Çağlar'la başlayan dönemlerinin de modern disiplinler incelemeleri, bunların bilim çevrelerinin oluşumuna koşturarak geç 18. ve 19. yüzyılda başlar. Bu noktada eş-zamanlı olarak kıta Avrupası ve ABD'yi de içererek Batı dünyasında, 19. yüzyıldan itibaren özellikle üç ulus Fransız, İngiliz ve Alman ile Slav soylu olarak Rus devletlerinin siyasî hükümdarlıkları ve bunların politik ve bürokratik olarak bilimsel kurum temsilcileri teşekkül ederken özellikle Aydınlanma çağında, antik ve modern dönemlere de devretmiş coğrafya adlarıyla *Anadolu*, *Mezopotamya* (Fırat ve Dicle havzası), Asur, Babil, *Mısır* ve diğer Ön Asya ülke ve uygarlıklarının incelemelerini de başlatmışlardır. Bu ve başka eski-yeni 'yer adları'na, sonuçta ardışıklık ilişkisiyle aktüel olarak 'bu yer'i kimliklendirip de yeniden bildiren egemen devlet ve uluslarıyla beraber türlü eski-yeni etnonimler altında cetvellendikleri ilgili bir antik bölge veya ülkenin, yine eski-yeni (adlı) (etnografik) halkların 'eski soy adları'na dayanarak da yeraltı-yerüstü ayrımıyla eski ölü uygarlıkları veya popüler, romantik edebiyatta da geçen kayıp arkeolojik uygarlıkları Batılı bilim çevreleri geç Aydınlanma evresinde kuvvetle ve birbirleriyle de yarışarak keşfetmek için 'yer'e eğilmişlerdir.⁴⁹

güneybatısındadır) başkent olmuş, önemli bir askerî, dinî merkez hâline gelmiştir. Çok iyi korunan ve yumuşak bir iklime sahip olan Şapinuva'da üç Hitit kralı (III. Tuthaliya, I. Şuppiluliuma, II. Murşili) ikamet etmiştir. Şapinuva Kazısı'nı (1988- Yüzye Araştırması, 2021, Hitit, Hurri, Akkad 4000'i aşkın çivi yazılı tablet arşivi bulundu) başlatan ve yürüten ve ilk Türk hititologlarından Sedat Alp'in da öğrencisi Aygül Süel'in (ve M. Süel'in) ilk değerlendirmeleri olması bakımından bk. A. Süel-M. Süel "Başkent Şapinuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi; ayrıca Aygül Süel, "Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı", *Belleten*, Cilt LIX, Sayı 225, Ağustos 1995, 271-283.

⁴⁷ Akurgal, 15, 36; Sedat Alp, *Hitit Çağında*, 5 vd.

⁴⁸ MÖ 30-395; Büyük Roma, yani Batı=Latin Roma ve Doğu Roma=Yeni Roma (Konstantinopolis taht kenti) olarak ikiye bölünmeden önce.

⁴⁹ Nitekim Fransız hititolog Emmanuel Laroche'un (1914-1991) doğrudan Hitit yer adları (her cins özel adı da alarak, kişi adları, eşya adları vd.) üzerine çalışması için bk. Emmanuel Laroche, *Recueil de l'onomastique hittite*, Vol. 1, Paris, C. Klincksieck, 1951, vol.1, Bu yapıta ek ve düzeltme de yaparak E. Laroche, *Recueil d'onomastique hittite / Add. Additions et corrections*, Paris, C. Klincksieck, 1955. E. Laroche ayrıca harfi çevirisiyle Hitit Metinleri Kataloğu'nu da hazırlamıştır: E. Laroche, *Catalogue des textes Hittites*, Etudes et commentaires (dizisi), Vol. 75, Paris, C. Klincksieck, 1971. Hâlâ önemini koruduğu belirtilen (Matthews-Glatz tarafından yazılan

Türk Tarih Tezi ve Dil Tezi, özel adıyla Güneş-Dil Nazariyesi (=Teorisi)⁵⁰ ideolojik ve politik çerçevede, 'Kemalizm'in⁵¹ yapay bir tarih rekonstrüksiyonudur. Bu noktada 'Tezler'in yaptığı basittir: Eski Anadolu uygarlıkları ile özellikle Hitit, *Hititler*=Etiler, *Hitit*=Eti Uygarlığı sebepli, maksatlı bir yapay müdahale olarak *Türk* sıfat ve suretinde Türk Devrimi'nin etno-politik ve simgesel rejimine bu Tezler'le yerleştirilmiştir. Yazılı ve görsel metinler, yani yazar, çizer, gazeteci, bilimli-bilimsiz bilginlik, bilimsel veya popüler edebiyat fark etmeyerek bu imalatın karakteri mekaniktir. Osmanlı egemenliği çözüldükten Batılı oryantalist 19. yüzyıldan itibaren 'Eski Anadolu'yu *vice-versa* 'Küçük Asya'yı ve esrarından çıkarmaya azmettikleri Hititleri de "keşfetmiş" olmakla, 'yer'i kaza kaza, eşe eşe, silip süpürerek, özel aletlerle kat kat yeraltına inmeye başlamıştı. Tüm kıta Asya'sı ve Doğu-Şark yapılandırılırken, dünya yuvarlak fakat haritalar düzdü ve merkez Avrupa idi. 'Orası' da hep 'Batı'dan 'doğu'ya mesafe alınarak haritalanıyordu artık. Politik emperyal ve kolonyal devletlerin ideolojik iletileri Batılı oryantalistin bilimi ile boca ediliyor, Asya'daki Küçük Asya = Anadolu için de sanki bir 'o an'a hazırlanıyordu! Tarihî ve arkeolojik kaynakların temsilci Batılı bilginlerinde, hatta popüler, harcı âlem bile sayılabilecek çalışmalar, kritikli veya kritiksiz, çoğunlukla Avrupa'dan ihraç edilen talepkâr bakış ve tezler, Türkiye'de de *Hitit* ve diğer antik Anadolu uygarlıklarının tarih yapılandırmalarına zemin oluşturdu ve Bu 'Tezler'in inşa diskuru bağlamında, Aydın ve Batı kompleksi de barındıran Türk-içi tahvil edilerek yarayışlı ve kullanışlı simgesel anlamlar kuşandı. Her ne kadar kendi 'Muhiti' tarafından garipsenip kızgınlıkla da karşılandığı, dönemin kaynak metinleri satır altı okunarak anlaşılması zor değilse de, Tezler'in taraf ve savunurlarının, münşi ve banilerinin, başta Yusuf Akçura'nın da bulunduğu seçili bir 'devrimci yeni aydın' kümelenmenin üzerine tek tek, tipolojik ve karakteristik olarak kritikli biyografi-monografi çalışmaları yapılmadan, önyargı ve değer yargılarıyla yaklaşılarak bu iki kurucu Tez'in anlaşılması zordur. 1919-1922 ile 1923 ve sonrası dönemin bu iki baskın gelen Tez'ini anlamak için kuşkusuz iç - dış ilişkisinde oyun kurucu failler iç ve dış sesleriyle birlikte ele almalı, Avrupa çok-sesliliği arasındaki ince farklar da kavranarak Tezler'in dış Avrupalı sesleri ve tipleri de kritik edilmelidir. Sonuçta, I. Dünya Savaşı sonrası bunaltı çağının dışavurumları politik ve sosyolojik cephesiyle birlikte karşılaştırmalı olarak incelemelidir.

Makale çerçevesi ve adlandırmalar ve bunun Türkçeye tahvili düşünce tarihçiliği açısından çapraşık olsa bile basitleştirilebilir.

Hatti-Hitit ve başkaları için de geçerli olarak *Anadolu yarımadası*, Osmanlı Devleti egemen sınırlarında, ancak birden çok 'vilâyet'e ayrılmıştır. İdarî olarak eski *eyalet* terimi terk edilerek vilayetleri, sancakları ve bunların sınırları da sıklıkla değişerek iki kıta adında Avrupa ile Asya olarak ayrılır. Anadolu da Osmanlı *memâlik*inden bir *memâlik* idi. 'Yer'i (kat kat) kazma ve eşeleme, başta yeni disiplin olarak büyük bir arkeolojik ve peşi sıra gelen yeni (politik, stratejik) meslekleriyle bilim madenciliği faaliyeti *Şark* haritası geniş olarak açıldı ve 19.

makalede, 2009), Goetze ve Güterbock gibi ileri gelen Türkiye'de de çalışmış Alman hititologların da kritiklerine dikkat çeken bir makale için bk. John Garstang-O. R. Gumeş'in ilgili yapıtı. Geç Tunç Çağı (MÖ 1650-1180) Hitit emperyal topografya ve coğrafyasını *Orta* veya *İç Anadolu* sıklet merkezi olarak batı, kuzey, kuzeybatı, dolayısıyla Karadeniz'in güneybatı sahilleri, Samsun, Sinop ve Zonguldak ile Kastamonu, Çankırı, Çorum ve Ankara'yı içine alarak, genişlediği doğu, güneydoğu sınırları üzerine yeni-eski kazıların (Hattuşa, Maşat-Tapikka ve Ortaköy-Şapınuva) eski-yeni sonuçlarıyla, Türkiye'nin mevcut ve resmî (son) il, ilçe, köy vd. yer adlarına göre yalnızca yer adları da değil, çok çeşitli bilimsel edebiyata ve kendi tespitlerine dayalı ele alan şu çalışmaya bk. Roger Matthews-Claudia Glatz, "The Historical Geography of north-central Anatolia in Hittite period: Texts and archeology in concert", *Anatolian Studies*, 59 (2009), 51-72. Hititoloji hız kesmeden çeşitli açılardan ve konularla sürdüğünden dünya bilim çevrelerinde yakından bir örnek Willemijn Waal, *Hittite diplomatics: studies in ancient document format and record management*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2015 [Studien zu den Boğazköy-Texten (Band 57) Year: 2015, Volume: 57]. Hititolojinin Türkiye'de ve dünyada kurumlaşması üzerine bkz. Metin Alparslan (Ed.), *Hititolojiye Giriş*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yay., İstanbul, 2009.

⁵⁰ Türk Tarih Tezi üzerine birkaç çalışma ileride belirtildi. Sırp asıllı Viyanalı Dr. Hermann Kvergitsch adlı bir dilci bastıramadığı *La Psychologie de quelques éléments des langues turques* adlı çalışmasını Atatürk'e göndermiştir (1937). *Güneş-Dil Nazariyesi*'nin kaynağı bu çalışmadır. Bu Tez için de az-çok bir edebiyat oluşmuştur. Güneş-Dil Teorisi de birbirini tekrar eden savlarla pek çok yazıya konu olmuştur. Hemen hemen tüm dönem kaynaklarını ve daha sonra terk edilen bu Tez üzerine Türk dilcilerinin değerlendirmelerini (Prof. Zeynep Korkmaz vd) içeren kitaplardan da oluşan bir bibliyografya vardır. Bk. Gökhan Yavuz Demir, "Türk Tarih Tezi İle Türk Dil Tezinin Kavşağında Güneş-Dil Teorisi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 11, Sayı 19, 2010/2, 385-396.

⁵¹ Türk Devrimi'nin temellendiği ulusçu yorum ve deneyimin ideolojik (çerçeve) adı, pek erkenden, yani dönemine mahsus olarak önce *Kemalizm*, daha sonra *Kemalizm* yerinde muhkem kalsa bile, [-izm] Fransızcadan, İngilizceden herhâlde aktarımla sahiplenildiğinden olsa gerek, başka [-izm] allerjilerinin nicedir başladığı, yığıldığı ve fakat saflaşıldığı bir evrede, *Kemal [-izm]* için güya alternatif *Atatürk [-çülük]*, *paradigma* sözeline yorum üstü yorumla tescillenmiştir. 1960 ile 1980 dönümünü alarak Metin Heper vd. bunu ilân etmiştir. Metin Heper, "Transformation of Charisma into a Political Paradigm: Atatürkism in Turkey", *Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization* 1 (1980-1), 65-82. *Türk Devrimi* ise *Türk İnkılâbı* yerine Türkçeleşir, eskicil *inkılâb* politik sözcüğü neolojik olarak *devrim*'le tercihli ideolojik ve teknelci kullanıma bırakılır.

yüzyılda *Garp* cihetinden kıta ve ülke adları mükerrer ve yeniden adlandırmalarla eski-yeni izdüşümlü ve canlandırmalı olarak başladı. Uygarlıkların (ve arkeolojik kültürlerin),⁵² ölü ve canlı (etnografik) toplulukların tüm somut-soyut kültürel unsurlarının ve başlı başına varlığının kazılıp 'gün yüzü' görececek "izleri"ni sürmek ve dolayısıyla tüm "kalıntıları"nı, "buluntu" olarak *höyük höyük* adlandırıp bulma heyecanı dalga dalga her yeri kapladı. Tarih yazımında zaman-mekân bildirmek ve olabildiğince yaklaşık ve kesin bir tarih iletme esas ise de, zaman cetvelinde belirli bir başlangıç ve merkez nokta alarak ileri-geri sarılıp mitolojik çağlar aşırılıp antik uygarlıklar ve topluluklarının 'tarih'ini yazmak yine de mesai aldı; henüz tek referans kaynak bildikleri dinî kutsal kitapların belirsizliklerini de gidermek için sarfedilen gayret dört bir koldan etkişelerek yüksek oldu. Arkeoloji ile yan yana dil, tarih, coğrafya ve bu üçünü tamamlayıcı olarak biyoloji ve antropoloji "bilim"li ve "sahte bilim"li olarak 'tarihin hep bir anlamı' vardı. Ulus icat edilmişti, sıra 'ırk'ta idi ve ulusçu olmakla 'ırkçı' olmak arasındaki ince çizginin 'öte'lenenleri için 'ırkçı' tezler tedavüle girerken bu arkeolojik keşifler ve kazılar yapıldı.⁵³ *Hittite* ve öncülleri ve sonraki ardılları simgesel ve kod-anlamlı olarak 'ırk' olunca, çağın yeni soyutlaması olan 'aryan'la da bağı kurulabilir miydi? Asıl mesele bu idi.

Modern beşerî disiplinlerin daima politik-ideolojik boyutlandırılması şaşırtıcı gelmedi. 19. yüzyıldan başlayıp dönemlere ayrılarak tür, ırk bahsinde Ch. Darwin (1809-1882) de, artık çağlar üstü bir dönüm kişisi ve referans olacaktı. Dolayısıyla Anadolu yerlileri Hattilerin, nihayet onu her açıdan yutmuş, kendisine mal edebilmiş bu 'Hint-Avrupalı' oldukları iddiası genel kabul görmüş olan Hititlerin de kök-kökenlerini dil temelli⁵⁴ delillerle *Hind-Aryan = Indo-Aryan*, nihayet Hind-Avrupalı olduklarının ispatı ve/veya *Hitit* olmasa da herhâlde başkaları için, Avrupa uluslarının kendilerini 'yüksek' ve 'üstün' uygarlık tasavvuruyla estetik, poetik ve romantik ve güya 'bilimsel' çerçeveleri tartışmalı yürüdü ve değerli kılınan bir mitos olarak 'Aryan'da kök-köken icat etme, Aryan arayışı ve peşinde koşma, derileri 'beyaz' olunca da 'saf ırk' muhayyeliyle bir yapılandırma işi başlayabildi. Bunu aktüel olarak çağında dile dolanan "insan ırkı" ve "ulus" denginde, kendilerini de hiyerarşik olarak yukarı-aşağı-, üst-alt sınıfları ile katmanlı ve mertebeli olarak sınıflandırdığı (*classification, taxonomy*) ve zaman-mekânda *eski, en eski, daha eski* zaman işaretleyicileri ile 'insan ırklarının eşitsizliği'nden⁵⁵ "ulusların eşitsizliği"ne doğru

⁵² Hindistan için İndus vadisi, modern Türkiye için Anadolu'da Kızılırmak, Sakarya, Yeşilirmak, Menderes, Marmara ve Trakya ünitesi, Osmanlı sahası geniş olunca Dicle-Fırat havzası, Suriye, Irak, Mısır'da Nil, başkaca Çarlık Rusyası'nda Urallar ve Doğusu; Sibiryaya ve Altay sahası, Türkistan ve Kazak-Kırgız Bozkır Kuşağı. Çoğaltılabilir.

⁵³ Dolu bir çeviri edebiyat vardır. Kısa ve özlü bir makale olarak bk. Bernard Lewis, "The Historical Roots of Racism", *The American Scholar*, Winter 1998, Vol. 67, No. 1 (Winter 1998), 17-25; Türkiye'deki ırk ve ırkçılık üzerine edebiyat, Eski Çağlardan getirilip örneklendirilerek modern, esasen Avrupa deney ve deneyimleri üzerinden kitaplardır; bazıları kavramların politik ve ideolojik uygulamalarının kaynak yatağı olması bakımından okunmalıdır: Bu tartışmalı kavramların bazıları uzun bazıları kısa, ayrıntılı olanların sıralamak mümkün. Christian Geulen, *İrkçiliğin Tarihi*, Çev. Simin Şahin, Runik Kitap, İstanbul, 2021; Robert Bernasconi, *İrk Kavramını Kim İcat Etti? Felsefi Düşüncede İrk ve İrkçilik*, Haz. Zeynep Direk, Çev. Nazlı Öktem, İsmail Esiner, Tendü Meriç, Metis Yay., İstanbul, 2007; ayrıca Claude Lévi-Strauss, *İrk, Tarih ve Kültür*, Çev. Işık Ergüden, Metis Yay., İstanbul, 1997; François de Fontenette, *İrkçilik*, İletişim Yay., İstanbul, 1991; Immanuel Wallerstein-Étienne Balibar, *İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler*, Metis Yay., İstanbul, 1993; Türk telifler olması bakımından bk. Metin Özbek, *İnsan ve İrk*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979; Alaeddin Şenel, *İrk ve İrkçilik Düşüncesi*, Bilim ve Sanat Yayınevi, İstanbul, 1984.

⁵⁴ George Cardona-Jain Danesh, *Indo-Aryan Languages*. NY: Routledge, 2003. Ayrıca özet olarak George Cardona, "Indo-Aryan Languages" <https://www.britannica.com/topic/Indo-Aryan-languages> (Erişim: 11/01/2023).

⁵⁵ İrk kuramının kuramlaştırılmasının "kuramcı" olmayan "büyük babası" (grand-père), ırkçı düşüncenin kanonu olduğu da sık tekrara bırakılmış olan Türkçede tam adıyla harfiyen *İnsan İrklarının Eşitsizliği Üzerine Deneme* klasik yapıtıyla tanınan Fransız yazar ve diplomat Comte de Gobineau'dur (Joseph Arthur, 1816-1882). Comte de Gobineau'nun özellikle *aryan* bağlamında işaretlenen İran ve başka görev yaptığı yerler de faaliyeti bakımından ayrıca incelenmeye değerdir.

Hubert Juin'in ifadesiyle o bir 'romantik' ve 'kötümser'dir; kendi çağından nefret eder, kâhindir, yani 19. yüzyıldan geleceği gören bir kargadır ve ona göre yine bu yapıtı bir edebiyat kitabı gibi okunmalıdır. Bk. Hubert Juin, "Un grand poète romantique", http://classiques.uqac.ca/classiques/gobineau/essai_inegalite_races/inegalite_hubert_juin.html (Erişim, 23/01/2023). Ayrıca şu iki yazı: Jean Gaulmier, "Dossier Gobineau", *Romantisme Revue de Dix-Neuvième Siècle*, No. 37, 1982, 81-100; aynı dergiden Sylvie André'nin "L'Arianité: paradis perdu de Gobineau" (65-80) başlıklı yazısı. Comte de Gobineau'nun ülkesinde ve ülkesinin dışında kritikli bir edebiyatı vardır (Gobinistler). O ve diğerleri, endüstriyel Avrupa toplumlarının geçirmekte oldukları köklü değişim ve halk kitlelerinin politika adamlarınca nasıl yönlendirilebildiğine bütüncül bakılmadıkça anlaşılabilir. Türkçede göz atmadığım yenilerde bir çevirisi vardır. Türkçeye Comte de Gobineau'nun *Renaissance* yapıtı (Cami Sudi, 1931, aslından) çevrilmiştir. Ahmet Haşim (1887-1933) şaşırtmayarak *Frankfurt Seyahatnâmesi*'nde "romantik" olarak atıf yapar: "comte de Gobineau'nun *Afgan'ı ve İran'ı*...". Bk. Ahmet Haşim, *Üç Eser. Bize Göre - Gurebâhâne-i Laklakan-Frankfurt Seyahatnamesi*, MEB Yay., İstanbul, 1988, 170. Ayrıca Haşim'in *antik* ve 'antikite'yi sahneleme tutkusunu ve atıfları da dikkate değerdir ve imgelemi incelenmeyi beklemektedir. *Eski Yunan* atıfları Haşim'de başı çekse bile, ilgili *Üç Eser*'de Avrupa'daki Şark modasının motiflerini işaretleyerek, mesela Paris kızları "kah bir Kleopatra, kah bir Belkis ihtişamına bürünerek.." (162), "Lüksor tapınağının sütunları" (100), "Eski Mısır, Babil, Keldan, Yunan ve Fenike eserleri.." (100), "Yunanlılar, insan bedenini beygir vücuduyla birleştirerek Centaure denilen mitolojik yaratığı, Asurlular, insan başını öküz vücudunu ve kartal kanadını hep bir yere getirerek büyük mabudlarını yarattılar.." (169). Haşim, Hamid kuşağını temsil ediyorsa, Tanzimat'ın (1839-56 ve 1856-76 iki evresi) Yeni Osmanlı namıyla ilk yeni aydın kuşağında da Comte de

yol alındığı kolayca anlaşılabilir oldu. Bu yüzyılda antik toplulukları da içine alarak dayanak 'ırk tezleri' ortaya çıktı ve 'ırk' açıklamalarını 'ırkçılık' temelli açıklamaya zorlayan bir süreç başladı.⁵⁶ Anadolu Hititler için de terazinin Hint-Avrupalı tarafı (dil, göç, boyların istilası tezi) ağır bastı. Cumhuriyet döneminde (1923-38, 1931-32, 1937, 1939-45, 1950-) Tarih ve Dil Tezleri çerçevesinde,⁵⁷ elbette *Aryan* bir tarafa, biyolojik ve antropolojik bilimli⁵⁸ ve sahte bilimli olmak birbirine karışarak ve ayırımına varılamayarak, Türk hititologlar tarih, dil, arkeoloji, antropoloji alanında öne çıkıp *yeni kuşak* mecazını yüklediler. Bu *yeni kuşak* ilk temsilciler, simgesel değerinin ülküleştirelmiş düşünce de olduğu bir muhit ile kültürlendiler. Filolojik delillere, yazısı ve dilinin epigrafik ve paleografik çözümlenmesine bağlı olarak Hititlerin Hind-Aryan kökenli olduklarını kabul etmek onlar için de zor olmadı. Bu *yeni kuşak* Batı Avrupalı cahil, vülger, popüler olanla bilimli olan tiplerin hepsinin alış-verişli olduğu bir havuzda yüzdüklerini bilerek veya bilmeyerek, muhtemelen ideolojik boyutuna da önemsemeyerek Avrupa kaynaklı ırk ve ırkçı tezlerle Anadolu Hitit'i Türk'e, Türk'ü Hitit'e tahvil etme aşırılığına kapıldılar. Bu hâl kesin bir inanmışlıkla çerçvelendi. Bu iki Tez de çağının benzerleri gibi bir kopyalama idi ve benzer bir biçimde politik ve ideolojik boyuta taşındı.⁵⁹

Makalenin yazarı, bu Tezler'in politik ve ideolojik olduğu bahsinde, uzlaşmış genel-geçer bilimsel tespite katılmaktadır.⁶⁰ Buna karşın her iki Tez'in de bu coğrafyanın tarihî sülale-devleti, son egemeni 'Osmanlı'

Gobineau etkisi aranmalıdır: Ali Suavi bilinir. Hitler, Comte de Gobineau'dan ancak "işine geleni", ancak birkaç satırı çekmiş ve bu yetmiştir (Hitler okumayı sevmez çünkü). Comte de Gobineau'ya göre bir ırk diğerlerinden farklılaşmakta ne kadar başarılı olursa, ilerlemesi ve uygarlığı o kadar yüksek olacaktı. Bu ise Gobineau'nun cazibe diye adlandırdığı fetih (conquête, conquis, conquérant) dürtüsü idi; ayrıca fetih dürtüsü itme-itilme (poussé, répulsion) diye adlandırdığı münhasırlık dürtüsünün yerini aldığı ölçüde, bu başarılı ırk, "yabancı", daha az farklılaşmış ırklarla tekrar karışır ve uzun vadede çöküşü kesinleşirdi. *Münhasır* için, kitabında kabaca yapılan göz gezdirmede fark edilen sözcük, Fransızcada *exclusion, exclusif (-ve)*. Türkçeye Arapça ara yüzüyle giren 'münhasır' ise 'inhisar'dan gelir, iktisat terimi olsa bile ilgisi yoktur; düşünceler için de "tekel" kullanımı sabittir. Burada 'yalnızca bir şeye, bir yere mahsus' anlamı vardır ve 'özgünlük' karşılığını taşır. Kitabı ve tezi bağlamında ise "insan türü" ve onu "üstün" kılan *orijinal karakteri* (doğrusu çekirdek, öz) ve bu karakteri oluşturan tüm nitelikleri bakımından bir "medeniyet" yaratmada, bu karakterini harekete geçirmesi gereken *cognitif* (zihni, entellektüel) yeti ve buna bağlı geliştirilmeye açık yeteneği anlaşılmalıdır. Gobineau'nun sık tekrara bıraktığı sözcük ise bu noktada *aptitude* olmuştur. Yani "beyaz" (ve onu özgün yapan, biricik yapan özellik ve nitelik), başka "renkler"le "karışmamalı", saflığını korumalı ve saf kalmalıydı. Comte de Gobineau'nun yukarıda harfi çevirisiyle adını verdiğim ve asil dilindeki adıyla *Essai sur l'inégalité des races humaines* klasik yapıtının (1853-55) ilk baskısı sonrası, çok-baskı yapmış bir yapıt olduğu malumdur, tüm yapıt 6 kitaptır (livre 1, 2 vd.). Meraklısı için 1967 (5 ve 6. Kitapları dışında) baskısını elektronik kitap olarak vermek mümkündür (https://nacaomestica.org/blog4/wp-content/uploads/2017/02/essai_inegalite_races_1.pdf). 19. yüzyılda ırkçılık, Avrupa ulusçuluklarının aşırı bir türü olarak ancak formüle edildi. Bu, Avrupa'da da ulus düşüncesinin henüz olgunlaşmadığı ve ulusa ad veren halk kitlelerinin de sınıf, statü, toplumsal her cins farklılık üzere, temelde bu ulus biriminin üstünde birleştirici bir ülküsellik, tutkal düşünce olarak belirlemediği bir dönemde, Avrupa toplumlarının "yüksek politika"dan (yani *fildişi kule* mecazında) arındırılması, soğutulması ve fakat aksi görünümünün ortaya manifeste biçimde sahneye girişiyile, proletaryalar doğarken de gerçekleşti. Tipik örnek Alman Yahudileri idi; Alman Yahudileri 19. yüzyılda müthiş bir entegrasyon sürecini aslında ulusçu düşüncede idrak etti. Buna karşın çelişme, Alman Birliği sağlanmışken, Alman ulusçu kentsoylusunda "Alman ırkı"nın "özgünlüğü" ve "münhasırlığı" düşüncesinin galip gelmesiyle de sonuçlandı ve 19. yüzyılın son çeyreği, yüzyıl dönümünde, tüm bir 20. yüzyılda Avrupa ulusları yeniden "bilim" tanrısında, ırk-ırkçılığı mükerrer kurguladı (Türkçeye "yabancı korkusu" veya "yabancı düşmanlığı" diye çevrilen *xénophobie* vd. terimler de eskiydi).

⁵⁶ Bkz. J. P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology, and Myth*. New York: NY Thames and Hudson, 1989; klasik çalışma olarak Aryan tezi ve miti için Léon Poliakov, *Le mythe aryen, essai sur les sources du racisme et des nationalismes*, Paris: Calmann-Lévy, 1972. Her geçtiği yerde olmasa bile çift trnak vurgusuna bırakıldığı tespit edilen *ırk* antropolojik teriminin ('kan' ve 'Arya'yı da alarak yanına) Avrupalı modern ulus tahayyülü ve inşasında işe yarar ve kullanışlı hâle nasıl getirilmiş olduğu üzerine bk. Uli Linke, *Blood and Nation: The European Aesthetics of Race*, Philadelphia, 1999. Ayrıca şu kitap da, son kerte de ırk sorununa, 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılda ortaya çıkan ırk ve ırkçı tezlerin sahiplerini ele alarak disiplinler arası bakışıyla aydınlatıcıdır. Bk. John R. Baker, *Race*, Foundation for Human Understanding, Athens, Georgia, 1981, 7-161.

⁵⁷ Bu Tezler'in birbirine eklemli incelendiği bilinir, dönemi içinde itirazların ve reddiye yazanların da olduğu sabittir. Bazı temel referans kaynak metinleri de (başta bu çalışmada da yararlanılan *Türk Tarihinin Ana Hatları-TTAH*, 1931, İstanbul) vardır. Tezler'e inanmışlık had-hudud tanımaz; itirazlara, *tenkide* karşın, meydan okuyucu cevaplarla "kat'i zafer" ilân edilmiştir. Başta Zeki Velidi Togan'a linç kampanyası sergilenmiştir. Bu Tezler'in dayanak noktalarını, itiraz ve eleştirileri genel olarak okumak için bunlardan biri olması sebebiyle bk. Şemsettin Günaltay, "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatlardan Mahiyeti Tezin Kat'i Zaferi", *Bellekten*, Cilt II, Sayı 7-8, Temmuz 1938, 337-365.

⁵⁸ Bkz. Frederik Barth, Andre Gingrich, Robert Parkin, Sydel Silverman (Eds.), *One Discipline, Four Ways: British, German, French, and American Anthropology*. Chicago, 2005.

⁵⁹ 20. yüzyıla devrederek İki Savaş Arası (1918-39) yansımaları ve uygulamaları olduğu için, ırk antropolojisi ve etnolinguistik temelli modern ulus inşası bu kez 'Aryan Hırvat'ın (*Aryan Croat*) varlığında aranır; Hırvat ulusçuluğunun politik ve bilimsel temsilcilerinin aşırılığı açısından bk. Nevenko Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia*, Brill, Leiden, 2014.

⁶⁰ "Türkiyeli" birden çok 'çevre' ve 2000'li yılların sosyologlarının *nev-zuhur* keyifli icadına mahsus bir ifade ve kavramla ifade etmek gerekirse, "mahalle" tarafından kendilerine *exclusif* bir tarih yazım diskuru, söz varlığı ve düşünce ve bakış açısı şablonları oluşturuldu ve 'Resmî İdeoloji'nin, öyleyse 'Resmî Tarih'in stereotipik, arketipik Kemalist temsilcileri incelendi; Türkiye'de de çoğaltılmış bakış ve yaklaşımın kitabı için bk. Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih Türkiye'de "Resmî Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-*

üzerinden değil yalnızca, doğrudan bu sülalenin de temellendiği⁶¹ 'Türk'ü 'Tarihin Merkezi'ne yerleştirmek iradesine soyunduğu açıktır. Zira, o veya bu Türk sülalesinin idaresinde, hem ilk anayurt hem de yurt tuttıkları yeni coğrafyalarda tarihî tanımlı toplum ve ulus olarak Türklerin⁶² Türkçedeki nihaî yazımıyla adı *Anadolu* olan tarihî (siyasî) beşerî coğrafyasında da siyasî egemen ve her bakımdan iç ve dış norm belirleyip uygulayıcı, kültürleyici nüfus varlığı kanıtlanmıştır.

Osmanlı 19. Yüzyılı; Tanzimat ve sonrası, I. ve II. Meşrutiyet ile süren Cumhuriyet Dönemi'ne intikal eden "yeni aydın" tipinin varyant seslerinin ve edebiyatının kurduğu Batı=Avrupa=Batı Avrupa (denkliği), bu cihete dönük göz kamaşmasından başlayarak politik ve bilimsel körlüğe doğrultulu akıma kapılan seçici temsilleri için ütopya idi. Tezler'in ereği stratejik ve bilinçli, ancak kısa bir döneme mahsustu; maksatlı olduğundan ulusçu diskursif ve rekonstrüktif, gecikmiş bir romantik tarih imalatı idi. Buna karşın, her iki Tez'in birbirine bağlı olan çerçevesi, yalnızca Anadolu ve Hatti-Hitit ile yetinmedi; tüm ulusları ve eski-yeni "medeniyet tasavvuru" ve "muasır medeniyet" rekonfigurasyonu için işlevsel kılarak işledikleri, hayranlık ve perestiş kaynağı olmuş Batı uluslarını da soyca-boyca 'Türk yapma' işi Batı ve Aydın kompleksini işaretliyordu. Öte yandan aynı perestişin özne-nesne ilişkisinde temsilci uluslar, Anadolu'yu da 'taksim' etme 'projeleri'ne Osmanlı yıkılınca 'o an' geldi hükmünde yeltenmişti. Bu, 'aydın'da baş edemediği veya edemeyeceği bir ikilem olsa bile gerçektir. Kurtuluş Savaşı'nın (1918/1919-1922) galibini, 'gerçek yeni devleti'ni ve onun egemen sınırlarıyla, elbette 'Küçük Asya' demekle Anadolu'daki varlığını sorgulayıcı bir yeltenişti. Yakın, taze belleğindeki 'Hasta Adam' allegorisi ise Şark Meselesi'ne eklemli idi. Bu, aynı zamanda Osmanlı aydın ve aydın elit kuşakları açısından 20. yüzyıla devreden bir zihin haritalamasının komplikasyonları hazır ve tazelenabilir bir referans diskuru idi. Antik özel adları coğrafya, ülke, devlet ve her ne olursa, antik sınırlarının belirsizliğini gerçek ölçekli

1937), Afa Yay., İstanbul, 1992. Tarih ve Dil tezleri, Türkiye'de dönem dönem ders malzemesi olarak 'Tarih Ders Kitapları'na da kaçınılmaz olarak damgasını vurmuştur. E. Copeaux'nun çalışması da çevrildikten sonra atıfların atfı (Türkiye'deki her alandaki tezde, kitapta ve makalede, eğitim tarihi vd.) olabilmıştır; ilgili Tezler'i yorumlayıcı diskur bombardımanı bakımından. Bk. E. Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Zevinden Türk-İslam Sentezine*, Çev. A. Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998. Bu konu da 1990'lardan itibaren incelenmektedir. Ne var ki, bir kategori olarak *tarih ve sosyal bilgiler okul ders kitabı yazarlığı*ma, kendilerine sipariş edilmiş olsun veya olmasın, bu Tezler'in maksadını aşarak hep yer bulabildiği, Türkiye'de 1990'lardan sonraki Osmanlı ve Osmanlı sonrası Türk eğitim tarihi vs. Türk modernleşme tarihi alanlarında yapılan inceleme ve çalışmalardan bilinmektedir. Türk Tarih Tezi diskuruna TTAH merkezinde (ve diğer 4 Tarih lise kitabı) bakıp soğuk bir metin okuması olması bakımından bk. Celal Metin, *Türk Tarih Tezi ve Tarih Ders Kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1923-1960)*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Ü, Ankara, 1998; en erken bir toplantı ve sonuçları için bk. *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları 1994 Buca Sempozyumu*, Yay. Haz. Salih Özbaran, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2008; ayrıca ders kitaplarının incelenmesi de, bu Tezler'le beraber moda olarak ve E. Copeaux'dan sonra 10 yıl içinde artarak bk. Seher Boykoy, "Türkiye'de 1939-1945 Yıllarında Tarih Öğretim Programları ve Tarih Ders Kitaplarının İncelenmesi", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 12, Sayı: 21, 2011/2, 157-81; Mesut Çapa, "Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarih öğretimi", *AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 29, Sayı 30, 2002, 39-55.

⁶¹ Aksine şehzade ve Orhan beyin "tefur kızı"yla izdivacı vs. stereotip ve arketiplerle Türk popüler kültürü ve edebiyatı (ve sineması), sülalenin "Türk kanı"na "Rum kanı"nın "baştan karıştığı", nihayet Slav vd. soylardan seçilmiş *afet-i alem* köle kızların sultana şehzade verebilmek için yarıştığı "harem-i hümayun"da, sultanın "şehvet"ine dizinli, hadımlarıyla ve başka fiktif veya değil, kalabalık bir *personayla* entrika dolu harem ve "harem edebiyatı" ve saray toplumunun iktidar güreşindeki tüm oyuncularını çeşitlenerek elbette, sadrazamından şair ve ulemasına "divan edebiyatı"yla ölçülen sığlık (şairlerin kadına mı yoksa erkeğe mi, hangi aşığına dizelerini dizdiği vs. büyük kısmı spekülasyon, eski evrakı konumlandıramayan mikro-tarih vd. moda kuramlara dayalı incelemeler ve tarihi konu yapan roman türleri ve çarpıtma dolu, politik işlevi an-tarih uyarlama tv dizileri.). Politik veya diplomatik, ya da eski evrakta rastlanır sıfatla kralî evlilik kurumu Türk-içi soy soya, boy boya eskidir. Yine bu konuda Çin prensesleri = *konçuyuları* ünlüdür, Köktürk Çağı Kağanlık Yazıtları'nın didaktik bir boyutudur. Ayrıca daha geç olarak İran Cengizli İlhanlıları, Osmanlı'ya gelmeden herhalde "Şehvetli Türk" olmayıp "Şehvetli Moğol" iken, Bizanslı prenseslerle evlenmiştir. *Osmanlı* adı yok iken yine Türkiye Selçukları da keza. Bk. Keith Hopwood, "Bizans Prenseleri ve Şehvetli Türkler", Çev. E. Uşşaklı, *Kebikeç*, Sayı 13, 2002, 145-156. Bu konu Anadolu sahasında uç beyliği Osmanlı ailesinin güç devşirme politikaları merkezinde meraklı olup yenilerde, Haloforia değil, Theodora üzerinde çalışılmıştır. Bk. Yahya Başkan, "Orhan Bey'in Bizans İmparatoru Kantakuzeneos'un Kızı Theodora ile Evliliği", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) *Tarih Dergisi*, Sayı 66, 2017/2, 47-61.

⁶² Her iki Tez'i de yakından ilgilendirse bile Tarih öncesi çağlarda Türklerin atalarının Anadolu'da ve onun hinterlandındaki varlığı üzerinde durmak ilgi çekici olmakla birlikte, yeni bir tartışma konusunu açacak kıymettedir. Tartışma, bu makalenin odaklandığı konunun dışına çıkaracağından bundan özellikle kaçınılmıştır. *Türkler* kullanımı, tarihî gelişim seyri farklılaşmış olduğu bilimsel bilgisine de dayanmaktadır. İspatı için, uluslar tarihi ile sülale tarihleri okumasını birleştirmek, nerede nasıl birleştirileceğini belirlemek, tarihî ve modern *Türk* soyadını taşıyan ve fakat bugün kendi 'etnonim'leriyle de bilinenlerin Eski Türk ve Müslümanlaşma'yla başlayan bütüncül, parça-bütün modern ulusal tarihleriyle "eski tarihleri"ni bilerek, 19. yüzyıl ve sonrası karmaşıklığında da ele almayı şart koşar. Anadolu Türk sahası kitaplar açar. Sibirya, İdil-Urallar, Türkistan ve Kafkasya da, İran, Irak, Suriye ve Mısır da. Şu makale, kuramsal ve ampirik olarak perspektifimiz için açıklayıcıdır. F. Sema Barutcu-Özönder, "Türkler ne zaman bir millet idi? I. Ortak bir köken mitleri vardı: Bir dişi-kurttan türemişlerdi", *KÖK Araştırmalar*, 1/2, Güz 1999, 65-92.

haritalara⁶³ izdüşümlü aktüel ilişkilendirmeler, benzerlikler ve yakınlaştırmalar yapıldı. Batılı ve nihayet I. Dünya Savaşı'nın galiplerinin emperyalist politikalarının aletleri bu haritalar oluyordu; I. Dünya Savaşı sonrası bu haritaları gerçek yapmak imkânı ve fırsatı geçmişti.⁶⁴

Hitit=Eti simgesinde Eski Anadolu uygarlıkları üzerinden değil yalnızca, Osmanlı sonrası Anadolu 'etnik' Türk ve Türk olmayan, nihayet Müslüman ve Müslüman olmayan nüfus yapısını da dikkate alarak 'halita', 'harman' ve 'amalgam' sözcükleriyle de, Anadolu Türk soylu/adlı nüfusun varlığını, devlete ad veren soyun en eski tarihî adını, yani 'Türk adı', daha sonra "Anadolu'da Türk yoktur"a doğrultulu bizzat iç dünya-dış dünya ilişkisinde sorgulatarak ilerletilmesinin kapısı da böylece açık bırakılabilirdi. 1930'lu yılların sonlarında başlayıp 1950 ve sonrasında artan politik ve ideolojik kırılmalarla, bilimsel cehalet, taassup ve öz güven yitikliğiyle *Şark Meselesi* travmasının ve politik toplumsal belleğinin tortuları aşılamayarak, kuşkusuz uzun geçmişi, 'altın çağları'yla ve fakat daima 'inhibit'ıyla 'Osmanlı' da atfı anlamlı ve mutlak seçici olarak indirgendi (dönem, oyuncular, olaylar). Tezler'in mucitleri ve onların ardılları yeni kuşak ve yeni aydın bakışlarıyla 'muasır medeniyet' (mecazı) işaretlemesini de gerçek bir durulukla entelektüel olarak konumlandıramadı; Anadolu eski uygarlıklarının Anadolu'da "kalıntıları" var ise, yine *en eski, daha eskiye*, zamanda belirsizliğe dayalı bir soyağacı icat etme mesaisi yaşandı. Bugün ancak bilimsel inceleme ve spekülasyon tarih, büyük genellemeler yapmanın konusudur.

Avrupalı 'ırklar' ve modern 'uluslar' beyaz olunca ve bu tescillenince 'Sarı'ya veya 'Siyah'a değil, fakat 'Beyaz'a, hep ama hep 'Aryan'a (=Arî, Arya)⁶⁵ ve 'saf ırk'a yasalama gerekti; 'Turan'a değil, 'Aryano-Turan'a, 'Alp Adamı'na (= Alpin),⁶⁶ 'deri' veya 'ten'in rengine, 'Kafa' ve 'Kafatası'na (ve beden, yüz ve uzuvlarına, iskelet ve

⁶³ Daha önce atfı yapıldığı üzere J. A. Cramer dışında bir on yıl sonra, ünlü Alman coğrafyacı baba Heinrich Kiepert (1818-99) ve oğul Richard Kiepert'in *Küçük Asya* adlı (bölge bölge) haritaları belirtilebilir (1844-1855). Ayrıca Kiepert haritaları için daha ayrıntılı olarak bk. <https://storymaps.arcgis.com/stories/1c511e31e91346af8181854108934e9d> (Erişim: 5/02/2023). Alman modern coğrafya mektebinin kurucusu Carl Ritter (1779-1859) ile çalışmış olan, antik dünyanın modern usullerle haritalarını çizen Heinrich Kiepert'in, özel ilgisi Osmanlı beşerî coğrafyası olmuş, çok defa seyahatlerle bilgi ve veri topladıktan sonra 1840-1890 arasında Osmanlı haritalarını yayımlamıştır. Onun haritalarını oğul Richard Kiepert (1846-1915) aktüelleştirmiştir. *Karte von Kleinasien veya Küçük Asya Haritası* (1843-45) ve asıl Osmanlı İmparatorluğu haritası (Asya ve Avrupa kısmı) (*Carte Générale de l'Empire Ottoman en Europe et en Asie*, Berlin, 1867) "yer adları" bakımından 4 yaprak hâlinde dijitalleştirilmiş görüntülerine özellikle bakılması ve incelenmesi şu siteden önerilir: <https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiepert/G7430-1867-K547-index.html> Erişim 05/02/2023.

⁶⁴ *Sevr (=Sèvres)* simgesi akla gelmelidir. Bk. Seha Meray-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması İlgili Belgeler)*, AÜ SBF Yay., Ankara, 1977; yayın olarak devamı bk. Osman Olcay, *Sevr Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanaqları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, AÜ SBF Yay., Ankara, 1981; özellikle Anadolu ve emperyal sınırların "oburlar iştahı"nda taksimi bakımından da "Türk ahval'ini anlamlandırmak için bk. V-LXVI; ayrıca bk. Gülnihal Bozkurt, "Sevr'i Bilmek Lozan'ı Anlamak", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (ATAM)*, Cilt XIX (56), Temmuz 2003, 483-505. Şu satırlar an-tarihi anlamlandırır: "Paris Barış Görüşmelerinde Şubat başında (1919) kurulan "Yunan ve Arnavutluk Meseleleri Komitesi"nde Yunan heyetinin üyesi ve Dörtler Konseyi'nin danışmanı olarak yer alan Harold Nicolson şunları yazmaktadır: 24 Mart: "Aşağı indim ve Amerikan delegesi Mezes'le görüştüm...Küçük Asya konusunda anlaşıyoruz. Ayvalık'tan Selçuk'un kuzeyine kadar bir daire. Bu da bir şeydir". 28 Mart: "Amerikalı delege Arnold Toynbee ile Türkiye'nin geleceğini konuştuk. Bir Ermeni Devleti için sınırları belirliyoruz...". 13 Mayıs: "Büyük haritamı yemek masasının üzerine yaymamla birlikte herkes başıma toplandı... Ben İtalyanlara Antalya'yı ve Fransa'dan kalan bölgeleri önerdim... Paylaşılacak pasta şimdi daha büyük gözüküyordu... İtalyanlar Ereğli'deki kömür madenlerini de istediler. Bu konuda bilgili olan bir İngiliz delegesi, "ama oradaki kömür çürük, pek işinize yaramaz" dedi... Sonlara doğru, Milletler Cemiyeti'nin Anayasası'nın "Mandalar" bölümünü açtık. Maddede, "ilgili halkın istek ve rızası ibaresi" vardı. Çok eğlenceli bulundu bu ibare. Nasıl da güldüler..." Bozkurt, 483-484

⁶⁵ Türk Dil Kurumu (TDK) elektronik sözlük portalında "Ari", sözcük türü ve etimolojisi verilerek şöyle tanımlanmıştır: "*isim, özel, (a:ri:), Arapça arî. İran'dan geçerek Kuzey Hindistan'a yerleşen halk veya bu halktan olan kimse*". Bk. "ari", <https://sozluk.gov.tr/> (erişim: 21/01/2023). Ayrıca Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-Âlam*'da اریا "Arya" ve "Arie" biçiminde eski harfli ve Latin harfli de yazarak iki madde başı açmış (Arya=Herat maddesi), *Arie* maddesinde ise, çağının bilginlerinin yeni yeni, Arya'yı arayışında antik aktüel İran haritasının sınırlarında "Aria" adlı antik bölgenin komşu bölgelerle betimlemesini Büyük İskender'e ve istilaları sonrası Eski Yunan coğrafyacı bilginliğinden vermiştir: "*İskenderin istilasından sonra gelen Yunan coğrafyayunu tarafından ta'yin olunan taksimata göre, İran-ı Kadim'in bir büyük vilâyeti olup, şimalen (Bahriyana), cenuben (Dranciyana), şarken (Paropamisya) ve garben (Partya) vilâyetleriyle [bu kelimelere müracaat] mahdud ve muhat idi, ki Haristan'ın cenub-ı şarki kısmıyla Sistan'dan ibaret olup, merkezi (Arya) yani Herat şehri idi. Bu kıta bugünkü Afganistan ma'dud ise de, Herat Hanlığı namıyla müstakilen idare olunmaktadır [(Herat)] ve [(Afganistan)] maddelerine müracaat buyurula.*", Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-Âlam Tarih ve Coğrafya Lûgati ve Tâbir-i esahhiyle kâffe-yi esma-yi hassa-yi camidir*, Birinci Cild, İstanbul, 1889, 167.

⁶⁶ Terimin klasik antropoloji, etnoloji ve tarih alanında ve 20. yüzyıl bağlamında erkenci kullanıcı ve yazanı olması bakımından ve Cumhuriyet döneminde Türk antropoloji incelemelerine etkisi (doğrudan, dolaylı; Afet İnan, Şevket Aziz Kansu ve talebeleri vd., ayrı "ırk hıfzıssıhha"sı ya da "öjeni" konusunda Sadi İrmak) de yüksek olduğu bilinen Eugène Pittard'ın (1867-1962) kendi yazısı için bk. Eugène Pittard, "L'Homo Alpinus", Pierre Allorge (Ed.), *Contribution à l'étude du peuplement des hautes montagnes*. Paul Lechevalier, Paris, 1928, 12-25. Birçok çalışması bir tarafa Pittard'ın esas sık atfı alan yapıtı olarak bk. *Les Races et l'Histoire* (Paris, 1924). Türkçede yayımlanan "Beyaz Irkların ve Medeniyetin İlk Tarihi", *Ülkü*, Halkevleri Dergisi, 11 (64), Haziran 1938, 371- 380;

kemiklere, 'moğol lekesi'ne, 'femur kemiği'ne vd. de), 'Brakisefal'e, 'Kan Tahlili'ne kadar, daima 'Hind-Aryan'a, dolayısıyla 'Hind-Avrupa'ya, ve elbette ne 'caucasoid'e ne de 'mongoloid'e değil, daima 'europid'e bağlandı. Kuşkusuz bu hem tarih ve arkeoloji hem de dil bakımından bağlama, ölçme ve ölçümlemeler yapma işi, Tezler'in tarihî gerçeğe de bağdaşmayan ve birleşmeyen diskur ve içerikleri ile esinlendikleri kaynak yataklarını açıklamada yardımcı olacaktır.

Bunaltı işareti olarak Harp sonrası süren diğer Avrupa merkezli (: Alman, Fransız, İngiliz) antropolojik ve biyolojik çerçeve, Türkiye'de de modern ulus-devlet inşa politikasını ve türlü eğilimlerini belirliyordu. Tezler'in zihniyeti açısından belirleyici bir politik yakın geçmiş belleği de etkisini sürdürüyordu.⁶⁷ Tezler'i inşa edenlerin söylem merkezine aldıkları *Türk, Türklük* sözelleşmesi aslında aksi cihette seyretmiştir: 'Bu Türk'ü (Anadolu Türkleri) simgesel olarak Hitit yapma, Hitit'e bağlama mesaisi vermiş, bunun için uğraşmış bir tipleşmeye döneminde itiraz ve eleştirilerin de yapıldığı bilinmektedir. Tezler'in hız kazandığı dönemde ve daha keskin olarak 1940'lı yıllarda "ırkçı" ve bir örtmece olarak "ırkçı-turancı" denilerek Tez karşıtlarına bir dışlama ve kovuşturmanın da yaşandığı olmuştur. Başta Hüseyin Nihal Atsız⁶⁸ ve Zeki Velidi Togan⁶⁹ olmak üzere Tezlere ve özellikle bu Tezlerin bilimsel delillendirmesini yapan akademik çevreye itirazlar edildiği sabittir.

Yazısı olmayan ve aynı zamanda 'antik dil topluluğu' ise Hattilerdi. Çivi yazısı ve hiyeroglif (=resim yazısı) arşivleri olan Hititlerin, ayrıca onların da içinde yer aldığı başka Hint-Avrupalı boyların Anadolu'ya gelişi MÖ 2100-2000 yılına karşılık geliyordu.⁷⁰

Hititlerin belirtildiği üzere *neşumnili* ya da *kanişumilli*, *neşili*, *nāşili* yani *neşaca*, *kaneşce* (dil ve coğrafya işaretleyici) olmaktan ötürü bu öz adının (veya iç ad) yerine hâlâ süren tartışmalara göre modern Batı dillerinin yazılı formlarında ve Türkçedeki biçimiyle -alıntı- *Hitit*'in galat olarak yaygınlık kazanması ise ancak 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başında gerçekleşmiştir. Alman ve diğer; Fransız, İngiliz ve İtalyan Hititoloji (Eski Çağlar)

"Neolitik Devirde Küçük Asya ile Avrupa Arasında Antropolojik Münasebetler", *Belleten*, Cilt II, Sayı 5-6, II. Kanun-Nisan 1938, 19-38. E. Pittard dışında, yine doğa bilimleri, antropoloji, fizik antropoloji, etnografi vb. alanlarındaki çalışmalarıyla bilinenleri de vardır. İçlerinden politikacı ve uygulayıcıları çıkarak bu 'bilgin' muhiti yazarları, gazetecileri algi, duygu ve düşünce hazır metin kalıplayıcılar olarak doğrudan etkilemiş ve iz bırakmıştır. Bk. J. Deniker, *The races of man: an outline of anthropology and ethnography*, London: W. Scott; New York: Charles Scribner's Sons, 1913, J. Deniker, *Les Races et Les Peuples de la Terre*, Masson et Cie, Paris, 1926; yine Deniker'in Fransız *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*'te yayımlanan 19. yüzyıl sonu makaleleri anılmalıdır: "Essai d'une classification des races humaines, basée uniquement sur les caractères physiques" (Année 1889, 12, 320-336) ve 'Les Races de l'Europe' (8, Année 1897, 189-208 ve 291-302). J. Deniker'in Avrupa'daki ırkların tasnifi üzerine bk. William Z. Ripley, "Deniker's Classification of the Races of Europe", *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol 28, No. (1899), 166-173; yine Fransız antropolog Paul Topinard, *L'anthropologie*, Préface du Paul Broca, C. Reinwald, Paris, 1876, Paul Topinard, *L'homme dans la nature*, Felix Alcan, Paris, 1891 ve aynı yazarın "De la notion de race en anthropologie", *Revue d'anthropologie*, 2. sér., t. II., 1879, 589-660; William Z. Ripley, *The Races of Europe: A Sociological Study* (New York, 1899). III. Reich'in (=Nazi) da ideolojik olarak dayanak yaptığı Hans F. K. Günther, *Rassenkunde Europas*, 2d ed. (Munich, 1926) belirtilmelidir. Friedrich Wilhelm Nietzsche'yi (1844-1900) düşündürsün diye herhâlde, bu sebepten kitabının adını *Ecce Homo* (= İşte İnsan, harfiyen, 1888) vermiştir, ilginç ve kayda değer bir söz varlığı (*lexicon*) incelemesi de yer alır. Luigi Romero, Batı edebiyatında; modern bilim dalları ve onlara zemin veya tarihî kaynak teşkil eden klasik metinler, modern metinlerle bir külliyyat oluşturmuş ve *Homo* ile başlayan Latince-Yunanca söz varlığını çıkarmıştır. Bk. Luigi Romero, *Ecce Homo! A Lexicon of Man*, John Benjamins B.V, Amsterdam, 1979 içinde: 'homo alpinus' (8); 'homo nordicus' (96), 'homo mediterraneus' (88), 'homo sapiens albus' (125) ve olmazsa olmaz 'homo europaeus' (44-45). *Nordic-Alpin-Mediterranean* bir üçlemedir.

⁶⁷ Bu çerçevede, I. Dünya Savaşı ertesi ve Paris Barış Konferansı zemininde İngilizler başta olmak üzere savaşın galiplerinin, Avrupalı politik ve ideolojik aygıt temsilcilerinin yeni Türk ulus-devletinin kuruluşunu sindirmek konusunda tereddütleri, emperyalist ve ideolojik gerekçelerinin ne olduğunu bilmek de Tezler'in mahiyetinin belirlenmesinde rol oynayıp oynamadığı da ayrıca sorgulanmalıdır. Anadolu'nun Taksimi' demek olarak 'Proje=Tasarı' olarak Osmanlı Hükümeti tarafından imza edilen Sevr Barış Andlaşması (10 Ağustos 1920) ve simgesini anlamlandıran şu diskur dikkat çekicidir. Bu tasarı=proje, 11 Mayıs 1920'de Paris'te 'Damat Ferit'li Osmanlı heyetine verildi. Churchill, 'hakikat'i mecaz dilin gücünde yazacaktı: "Türk, kötü yönetim yüzünden, bitmez tükenmez felaketler ve harplerle çökmüş, çevresinde imparatorluğu paramparça olmuştu. Fakat o hâlde canlı idi. Göğsünde, dünyaya meydan okumuş ve yüzyıllar boyunca bütün istilacılara karşı başarı ile mücadele etmiş bir ırkın kalbi çarpıyordu. Dünyaya düzen verecek adamlar Paris'in duvarları kumaş kaplı, yıldızlı salonlarında toplanmışlardı. İstanbul'da müttefik filolarının topları altında çalışan bir kukla hükümet bulunuyordu. Lâkin Türk'ün anayurdu Anadolu'nun sarp tepeleri üzerinde bir avuç insan kaderlerinin bu şekilde tayin edilmesini kabul etmiyorlardı", Bozkurt, 4

⁶⁸ Hitit=Etî politik kültür endüstrisinin belki de ilk örneği mizahıyla Atsız'dan gelir. Hüseyin Nihal Atsız (1905-1975), distopik eseri *Dalkavuklar Gecesi*'nde (1941) Hitit'li olup "Türk olmayan" bu Tezleri "tezli" takdim edenleri reddetmiş, hicvetmiştir. Zamanında toplatılıp yasaklanmış da olan eserin başlığındaki dalkavuklar, bu Tezler'in "münşileri", "banileri" ve "galipleri"dir. Bk. *Dalkavuklar Gecesi. Romancık*, 1941, İstanbul: Aylı Kurt Yay..

⁶⁹ Z. V. Togan, *Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar, Müzakere Zabıtları* (İstanbul, 1932), 167-93, 369-400. Diğer, düşük profilli, sesi kısık çıkan itirazların sahipleri Avram Galante, Hüseyin Kâzım Kadri, Ragıp Hulusi Özdem, Fuad Köprülü.

⁷⁰ Mallory, *In Search of the Indo-Europeans*, 24-30.

çalışmalarının bilginlerince, daha da önce Mısırbilimcilerce⁷¹ Eski Ahid veya *Tevrat* metni, yanı sıra Yeni Ahid esas alınarak Tevrat kronolojisinde İsrailoğulları tarihi ve gelecekteki Hristiyan ulusların gelişim tarihi içinde kutsal kitapları ve diğer dinî metinleri doğru-yanlış okuma, çözme, diller arası çeviri ve sonuçta alış-verişli olarak kopyalarak tahvili *Hitit* adının yaygınlaşmasında görev üstlenmiştir. Sorun daha da fazla Hint-Avrupa Dil Tezi temelinde olmasından ayrı ideolojiktir. Tevrat'ta geçen bir antik halk, topluluk ve diğer şeylerin adlarına yapılan okuma, harf çevrim, harfi çeviri, aktarımlı, çağrışımlı ve dillerin yazılı formlarına uyarlayıcı türlü alıntılama, kopyalayıcı aktarmalar, sonuçta formel analogilerle *Hitit* adı da, Hititlerin yukarıda belirtilen öz ve gerçek adını bertaraf etmiştir. Buna karşın Hattuşa=Boğazkale'nin çivi yazılı ve hiyeroglif arşivinin keşfi, bu iki tür antik yazının okunması kullanımındaki *Hitit* adı karşısında Hititlerin gerçek topluluk adını ortaya çıkarmış, esas düzeltici ve belirleyici rol oynamış olmasına karşın Anadolu Eski Çağlarının Batı'da başlatılan incelemelerinde görev alan tarihçiler, arkeologlar ve tabii Hattuşa=Boğazkale tabletlerini okuyan ilk filologlar *Hitit* yerine gerçek adının bilimsel kullanımda yaygınlaşmasını sağlamamışlardır.

1.1. Hitit=Eti'nin Keşfi ve Gerçek Öz Adın Örtülmesi

Galat *Hitit* adının Osmanlı Anadolu'sunun nasıl bir arkeolojik kazı sahası hâline geldiği ile ilişkili dikkate değer bir geçmişi vardır. Geniş topraklarıyla egemenliği çözümlenip Osmanlı sahnedeki düşerken, toprakları 19. yüzyılda Batılı ulus ve devletlerinin dilcilerinden tarihçi ve arkeologlarına kadar, bütün bütün 'devasa bir antik kazı sahası' hâline geliyordu. Aslında, henüz bölge bölge (memâlik, vilâyet), kent kent, Hitit bilimsel bilgisinin kurumlaşması gerçekleşmemiş olsa da, unvanları iç içe geçerek ünlü Fransız mimar, arkeolog ve gezgin, kısa ve yaygın adıyla Charles Texier'nin (Charles Félix Marie Texier, 1802-1871) Hitit kazı sahasının dünyaya açılmasında başat bir rol oynadığı anlaşılıyor. Ch. Texier 'antik coğrafyalar'a an-tarih zaptıyla, 20. yüzyılın esaslı arkeolojik yüzey araştırmalarının yapılacağı bir 'yer' işaretleyici oluyordu. *Texier sonrası* gibi bir ifade bile 'antika' ile 'antik' arasında farkı hem Türkçede hem de Batı dillerinde 'av-avcı' ilişkisinde semantik ve semantik politik farkını öğretmeye başlıyordu. Seyahatleri ve kitaplarının gravürleri, çizimleri, topografik planları, löveleri ve krokileriyle "o gün"ü yer işaretli olarak betimleyici, anlatıcı kaydıyla (müstakbel Batılı seyyah ve bilginlere nasihatlerle) yazdığı titiz ayrıntılar -Türk etnografyası, folklor ve antropolojisi, Osmanlı ve Selçuklu Türk arkeolojisi, sanat ve mimarisi için de son derece değerlidir- bakımından Ch. Texier kuşkusuz yazılı mirasıyla hâlâ son derece önemlidir. Ch. Texier Anadolu'ya; 'Küçük Asya'ya ilk seyahatini 1833-1834, ikincisini ise 1843 yılında gerçekleştirmiştir. Tüm yapıtları vaktinde basılmış, bu ünlü Anadolu seyahati ve diğer coğrafyalara seyahatleri dizi dizi yayın olarak, çağı için bir büyük boşluğu doldurmuştur.⁷² Ch. Texier mürur tezkereleri işe yaramayınca, sultan fermanı, sonra ise iradelerle hedef coğrafyasını gezmiştir. Anadolu tüm esrarıyla önünde durmaktadır. Texier Anadolu'nun 'girilemez', 'bilinmez' (terra incognita), uzak, ücra kaydıyla 'iç kısımlar'a, 'Bozkır'ın derinliklerine dalmış (yapıtının ilk cildi, Fransızca asıl dilinden Türkçe biçimleri *Bythynie*=Bitinya, *Phrygie*=Frigya ve *Galatie*=Galatya'yı ele alır) olmakla imtiyazlı sayılabilir. Osmanlı egemenliğindeki Osmanlı *Memalik-i Mahrusesi*'nin Asya kısmındaki stratejik kararı 'Anadolu'nun antik 'eski ülkeleri', kentleri, köyleri, yerleşimleri, küçük-büyük harabeleri, yüzeye vurmuş devasa veya değil ne varsa taş kütleleri, anıtları, duvar kabartmalarını, ilgili "yerler"i bir bakıma haritalamaya da (nitekim Yazılıkaya kabartmaları) başlamıştır. Fransız Maarif Nezareti himayesinde "minerolog ve antikacı" sıfatıyla "bu genç mimar ve seyyah"ın çıktığı "Şark" seyahatinin (1833-1834, güzergâhı ağırlıklı olarak Ankara'dan Kayseri'ye; *Kapadokya*) sonuçlarından olan Hattuşa=Hattuşa=Boğazköy'ü (Yazılıkaya'yı) işaret eden ve kabartma resim çizimleri, postadan çıkan elyazma notları, planları, topografik löveleri Maarif Nezareti tarafından Fransa Enstitüsü'ne (*Institut de France*) bağlı Kraliyet Yazıtlar ve Güzel Sanatlar Akademisi'de oluşturulan bir

⁷¹ Mısır hiyeroglifleri (hiyeroglif=resim yazısı) Fransız tarihçi ve dilci Jean-François Champollion tarafından 1822-1823'te çözümlenmiş, okunmuştur. J. F. Champollion (1790-1832) ve Avrupa Mısırbilimciliğinin (öne çıkmış bilginleri olarak Thomas Young, William Bankes, Ippolito Rosellini, Karl Richard Lepsius) bilimsel temellerini atılması üzerine bk. Jean Leclant, "Aux Sources de l'égyptologie européenne: Champollion, Young, Rosellini, Lepsius", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Année 1991, 135e année, N. 4, 743-762.

⁷² 19. yüzyıl Fransız seyahat edebiyatı yanında Dünya seyahat veya seyyah (=gezi-gezgin, İng. travelogy) edebiyatında da itki yaratan ve ivme kazandıran önemli yapıtının 1. cildinin uzun adı: *Description de l'Asie Mineure, faite par ordre du Gouvernement français, de 1833 à 1837, et publiée par le Ministère de l'Instruction publique; Première partie. Beaux-Arts, Monuments historiques, plans et topographie des cités antiques.* par Charles Texier, Correspondant de l'Institut. Gravure de Lemaître. Ouvrage dédié au Roi. Premier volume. Typographie de Firmin Didot Frères, Libraires Imprimeurs de l'Institut de France, Paris, 1839. Yapıt, 3 cilttir. İlk cilt Bitinya, Frigya ve Galatya'yı içerir. Diğer yapıtları: *Description de l'Arménie et de la Perse, de la Mésopotamie* (Paris, 1842-1845), *Edesse et ses Monuments* (Paris, 1859); *L'Architecture Byzantine ou Recueil de Monuments, des Premiers Temps du Christianisme ou Orient* (Londra, 1864 R.P Pullar ile birlikte); *The Principal Ruins of Asia Minor* (Londra, 1865 R.P Pullar ile birlikte).

akademik heyete teslim edilmiştir. Heyet tarafından nispeten ayrıntılı bir *Rapor* hazırlanarak 15 Mayıs 1835'te okunmuştur. Bu rapor daha sonra Fransız 'Bilginler Mecmuası'nda (*Journal des Savants*) yayımlanmıştır.⁷³

Texier ve benzerleri modern *géoarchéologie* yapıyor, seyyah sıfatı çağı için örtük sıfat olarak sıradanlaşıyordu. Stratejik meslekler hükmünde yalnızca *fen-fünun* değil, 'insan' merkezli ve 'ulus' merkezli olarak özellikle Batı Avrupalı endüstriyel üç ulusun; İngiliz, Fransız ve Avusturya ve Alman (ve talebesi Rus Rusya) bilim kurumları, resmî ve hususî (akademiler, enstitüler, üniversiteler, arşiv ve kütüphaneler) *dilletant*ları, amatörleri, profesyonelleri, akademik hükmünde başta dilciler (sözlükçüler, gramerciler...), arkeologlar, mimarlar, sanat ve edebiyat adamları, sanat bilimciler, müzeciler, kütüphaneciler, tarihçiler, coğrafyacılara, haritacılar, *asar-ı atika* veya *eski eser* koleksiyonerleri Osmanlı topraklarında, Tanzimat (1839) ve sonrasında daha rahat hareket edebildiler, bir bakıma akın ettiler. Sırasıyla II. Mahmud, Abdülmecid ve Abdülaziz saltanatları dönemi ile II. Abdülhamid döneminde Osmanlı *memâliki* 'açık görüş' alanı oldu. Batılı endüstriyel zenginlerin, sermayedarın ve onunla birlikte yürüyen devlet bürokrasisinin ve ruhban ve ruhban olmayan bilginlerin "tablet" vd. gibi "antik" ve "antika" olana akını başladı. Ch. Texier önemlidir, zira, Klasik kültürün ve daha eski kültürlerin salt bir romantik tipi olmadığı için kendisi, yalnızca 'intiba' ile yetinmedi; hayretle gezmek çağı aşıyor, sistemleştirme, haritalama, atlas ve envanter çıkarma, kataloglama ve neşir (bibliyografik kataloglar, arşivler, külliyatlar, mecmualar, kitaplar) için titizlik ve ciddiyet öne çıkıyordu. Bu tipolojide Batılı "büyük devletler" in sömürgeci politik keşif kolu işlevine soyunan bu meslek insanları keyifle, heyecanla ve doymak bilmeyen bir oburlukla ve sahip oldukları kibirle, Osmanlı üzerinde *antik=eski* romantizmini modern hedef, amaç ve programlarına emperyal ve "emperyalist" hükmünde uyarlanabildiği her düzeyde tatmine başladılar.

Yalnızca Ch. Texier değil, benzer pek çok 19. yüzyıl ve yıkılışa kadar 'Şark Meselesi' kök-paradigmasında kendi temsilci devletlerinin şemsiyesi ve himayesinde Osmanlı sahnesinde boy göstermişlerdir. Fransa deniz-aşırı sömürgeci emperyal devletinin de, İngiltere karşısında artık tek başına hareket edemeyeceği dönem Avrupa tarihine bakıldığında anlaşılabilir. Osmanlı üzerindeki vesayet ya da imtiyaz ve muafiyet rejiminde Balta Limanı Antlaşması sonrası (1838) Fransa'nın rolü ve etkinliği, dolayısıyla hem kapitüler sistemdeki hem de Kırım Harbi sonrası (1856) *Düyunu Umumiye* diye bilinen ve Osmanlı'yı kısıp alan Borçlar Sistemi'nde kreditor olarak gücü ve teftişi, hükümet nezdindeki (Napolyon sonrası dünyada, 1815, Viyana düzeni; sonra 1856 Paris düzeni) politik tavrı, daima önce bu ikili rekabette görünür oldu. Fransız prestiji Osmanlı'nın tüm unsurları için karşılıklı olarak önde gitti. 'Latin Şark' işaretli, eski Haçlı Savaşları coğrafyasına güdülü olarak Batı Katolik = Latin Katolik temsilinde, Fransa Osmanlı nezdinde yine imtiyazlı devlet, ulus ve Osmanlı yeni (tip) aydınında 19. yüzyıl karakteri baskın gelerek imajı ve itibarı sarsılmaz bir özgüvenle hareket edebilmişti.⁷⁴ 1728'e uzanan ve Çelebi Mehmed'in *Fransa Sefareti* milât alınırca zaman çöküşü Osmanlı aleyhine peşi sıra harplerle 18. yüzyılda değişirken, modern Türk-Fransız ilişkilerinin yapısal döngüsünde Fransa daima *kulturtrager* olarak başı çekmiş, yarışmış ve güreşmiştir. Osmanlı, kendi egemen coğrafyasında, kuşkusuz egemenliği git gide 19. yüzyılda kâğıt üstünde, yani bürokrasisi *idare-i maslahat* sözeliyle hariciye ve dahiliyede tavizkâr stereotiplerini doğururken de bu seyahat akını yorucudur. Merkez ve taşra kurumlarındaki bürokratik çözülme bu seyahatlerin "politika işleri" aslında "Şark İşleri" ve "Osmanlı işleri" olurken "Şark" haritasını pafta pafta açar. Modern coğrafya çağında, ölçekli modern ve antik haritalar yapılır; atla, deveyle mihmandarsız gezilen uzun yolda, Osmanlı *memâliki* 'açık görüş' alanı olur: Mısır, Suriye, Irak, Afrika'nın kuzeyi; Mısır harici *Magrib* ülkeleri: Fas, Tunus, Cezayir, ayrıca Nil'in kaynağı bulunarak 'Kara Afrika', Sahra altı, Sudan=Etyopya ve Libya (Trablus, Bingazi), Yemen, Hicaz ve Arabistan, nihayet olmazsa olmaz "Mukaddes Topraklar" veya Fransızcadaki karşılığı ile "Les Terres Saintes" dedikleri Kitab-ı Mukaddes (antik - modern) Coğrafyası, Filistin ve Kudüs-Şam hattı (hatta antik 'Antakya'yı, Kayseri-Sivas-Malatya üçgenini bularak). Batı Avrupalı İngiliz, Fransız, Alman üç rakip dünya ve üçüyle yarışarak yine Rusyalı Rus şarkiyatçı bilginlikler, *Şark=Doğu* kütüphaneleri ve dolayısıyla *Şark=Doğu Bilgisi*'ni (= *Şarkiyat*, *Orientalisme*=Oryantalizm) Anadolu, İran, Rusya

⁷³ *Rapport lu, le 15 mai 1835, à l'Académie royale des Inscriptions et Belles-lettres de l'Institut, sur un envoi fait par M. Texier, et contenant les dessins de bas-reliefs découverts par lui près du village de Bogaz-Keui, dans l'Asie mineure*" Rapor'un harfi çevirisi: M. Texier tarafından gönderilen, Küçük Asya'da Boğazköy (=Bogaz-Keui, transliteral olarak Türk yerleşim adının bildirimi) köyü yakınlarında kendisi tarafından keşfedilen kabartmaların çizimlerini de içeren bir posta üzerine, Enstitü'nün Kraliyet Yazıtlar ve Güzel Sanatlar Akademisi'nde 15 Mayıs 1835'te okunan Rapor". Texier'nin Nezaret postasından çıkan evraki, bir bakıma keşiflerini ölçme - değerlendirme ve Akademi için önemini belirleme olarak, Mecmua'da yalnızca Hase soyadı ile belirtilen ve tam adıyla Charles Benoît Hase raportör olmuştur. Akademi heyetinde Quatremère de Quincy, Duras de la Malle ve Ch. B. Hase görevlendirilir. Rapor için bk. *Journal des Savants*, Juin 1835, 368-376.

⁷⁴ İngiliz - Fransız rekabeti özelinde antik - antika bağlamında ayrıntı için bk. İdris Yücel, *İngiliz ve Fransız Arşivleri Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Arkeolojik Kazılar ve Eski Eser Kaçakçılığı*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2017.

içi Türk coğrafyaları, Çin vd. Uzak Doğu, Hindistan ve Hind alt-kıtası üzerinde inşa etmeye de başlamışlardır. Her biri mesafe almak için ısrarlıdır.75 Ch. Texier de çağdaşları gibi istisnasız, *Küçük Asya* dediği ve dönemine göre bilgin, yazar, çizer, gazeteci, politikacı söz varlığında sıradanlaşarak bu eski coğrafya adında Anadolu'yu bir uçtan diğerine gezerken, *Hitit* esrarının kapısını aralayanlar sırasına girmiştir. Hitit bahsinde yine Eski Ahid bilginleri, Hititlerin (kalıntı unsurlarıyla: Geç Hitit) gücünün ve nüfuzunun kapsamı hakkında çok az fikre sahipti ve onları genellikle antik İsrail (veya İbranîlerin) krallarına karşı çıkan diğer "Filistinli" kabilelerle birlikte sınıflandırdı.

Ch. Texier, Hitit buluntuları rapor edilen ilk Avrupalı değildi. İsviçreli kâşif, oryantalist, İslâmiyat bilgini Johann Ludwig Burckhardt'ın (1784-1817); takma adıyla *Şeyh İbrahim İbn Abdullah*'ın daima mahallî kıyafetle76 Nubya'dan Arabistan çöllerine, Mekke ve Medine'den Suriye'ye ve Mısır'a ve olmazsa olmaz Sina Dağı'na, *African Association* himayesinde gerçekleştirdiği pek çok seyahatin notları ve günlükleri ani ölümü (dizanteri) sonrası yayımlandı.77 1810-1812 yılları arasında Suriye ve Mukaddes Topraklar'a (1816) gerçekleştirdiği seyahati, vefatından beş yıl sonra seyahat günlüğü olarak 1822'de basıldı. Suriye'nin Hama antik kentindeki Geç Hitit devri Luwi (hiyeroglif) yazıtlarına ve devasa yazılı taş anıtlara, bu yapıtında ilk dikkat çeken J. L. Burchardt oldu.78 İşte bu yazıtlara dayanarak İrlandalı misyoner William Wright Eski Ahid'teki Hititler arasındaki bağlantıyı 1874'te kurdu ve İngiliz filolog Archibald Henry Sayce ile birlikte konuyla ilgili ilk kitap olan *The Empire of Hittites* = Hittitlerin İmparatorluğu'nu 1884'te yayımladı. Alman arkeolog Hugo Winckler ve İstanbul (Arkeoloji) Müzeleri'nden dostu Teodor Makridi, 1906'da Çorum Boğazköy'deki ilk kazılarına başladılar, fakat buranın Hattuşa olabileceği henüz bilinmiyordu. Çek bilgin Friedrich Hrozny, I. Dünya Savaşı sırasında Hititçenin çözümü için ilk ve en büyük adımı attı. Yapılan bu ilk kazılarda 10,400 tablet ve tablet parçası bulundu.79

Batılı antik çağlar bilginliği, *Hititlerin* yer adına nispet edilen *neša, kaneš* öz adını ya da Asurcadan *hatti* > *hata* versiyonunu öne çıkarmamış ya da olduğu gibi almamışlar, Tevrat'ta zikredilen İbranîce biçimini çalışmalarında korumuşlar, yani yerleşik kıldıkları bu terimi kullanmayı sürdürmüşlerdir. Hattilerin *Hatti* öz adını örten *Hitit* adının da Hint-Avrupalı kabul edilen başka boylarca (Luwi, Pala) yalnızca "Orta Anadolu"ya yerleşenlere verilen ad olduğu ayrıca belirtilmelidir. Dolayısıyla üzerinde bugün standart ad/terim olarak karar kılınmış bu antik topluluk adı, Türkçe versiyonuyla da standart *Hitit*, hep ara yüzlü 19. yüzyıl ve sonrası modern dünya dillerine tahvil edilmiştir: İbranîceye Asurcadan ve başka eski dillerden girmiş söz varlığı bu bağlamda yönlendirici olmuş, *Hitit* adı için de *yanlış* tahvil sürecini belirlemiştir. Tevrat, İbranîce harf çevrimli yazımına göre bu [ht] halkını (: *hatti*) *hittî, hittîm* biçimiyle kolektif ad, eril yalın, dişil ad kullanımını hikâyelerinde kaydeder. *Hittî, Hittîm* ise Asurî > İbranî (dil) *hatti* üzerinden bir iç addır ve (modern) ulusal formel yazım kurallarına göre uyarlanmıştır. Tevrat'ın Batı dillerine çevirilerinde (1560- Oxford Çevirisi) başta Almancaya *hethither* olarak aktarılmıştır. Ne var ki Tevrat'taki *hittî, hittîm* (Alm. *hethither*, İng. *Heth, Hethen*) biçiminde karşılanan bu eski topluluk adı MÖ 1. bin yılda Anadolu'nun güneydoğusu ve Suriye'nin kuzeyinde kurulan Geç Hitit Şehir-Devletleri'ne ilişkindir, yani Orta Anadolu'da Hattuşa (=Boğazkale) merkezli büyük bir imparatorluk kuran gerçek Hititlerle de ilgisi yoktur, varsa da kalıntılarıdır. Hititolog B.J. Collins'in ifadesiyle bu durum, Kudüs merkezli MÖ 8. yüzyıla tarihli Eski Ahid yazarlığının bir inşasıdır; öyle ki İsrailoğulları'nın kök-köken ve yayılma sahasının genişliği ve derinliğini, zaman-mekânda "daima daha eski"ye temellendirmek, bu sürece tarihî Filistin'in asıl yerli halkıymış gibi başka (ilişkisiz) eski halkları, bu noktada, kuşkusuz Anadolu'yu da

75 Osmanlı merkezli de okunarak Fransa-İngiltere rekabetini gözler önüne seren Türkiye'de ve dünyada çok da tartışılmış şu kitap okunabilir. İlk baskısıyla çevirmen tarafından eklenen 'Sömürgeciliğin Keşif Kolu' epitheti bu yapıt için bk. Edward Said, *Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, Çev. Nezih Uzel, Pınar Yay., İstanbul, 1982. Epitet Cemil Meriç'e aittir. Çok baskısı yapılan bu kitap ayrıca Metis'ten de özgün adı (*Orientalism Western Conception of the Orient*) korunarak çıkmıştır: E. Said, *Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları*, Çev. Berna Ülner, Metis Yay., İstanbul, 1999. Bir kitap eleştirisi için bk. Ali Şükrü Çoruk, "Oryantalizm Üzerine Notlar", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt IX, Sayı 2, Aralık 2007, 193-204.

76 Demek ki *Arabistanlı Lawrence*'in erkenci olarak rehber ve taklit ettiği hacı-hocaları vardır. Batılı başka oryantalist benzerleriyle kılık-kıyafette bu genel bir tarz olur. Dış kod olarak yabancılığını gidermek için mahallî karakteristik olarak gördüğü ne varsa oryantalist tip onu yapar, kılık da değiştirir; hayranlıkla ve keyifle, *exotic* de geldiği için bürünür. Mahallî dili ve lehçelerini, ağızlarını -Arapça burada- illâ ki bilir, doğrudan söyler, "yerli" tercüman kullandığı da olur, Türkçeyi bilmek esastır.

77 Nadir eser kitapları, seyahatleri çok baskı yapılmıştır. Örneğin 1968, 1972, 1988, 2012 yıllarında basıldığı anlaşılan *Travels in Arabia* yapıtı belirtilebilir.

78 Bkz. Paul J. Riis, "Les Provenances de Pierres de Hama", *Anadolu/Anatolia* (AÜ DTCF Arkeoloji B Dergisi), Sayı 21, 1978, 47-54. J. L. Burchardt, *Travels in Syria and the Holy Land*, London, 1822, 146-147.

79 Bu konuda bkz. Cem Karasu, "Hattuşa-Boğazköy Arşiv-Kitaplık Sistemleri Üzerine Bazı Yorumlar", *Archivum Anatolicum*, Cilt 3, Sayı 1, 1997, 215-238.

işaretleyerek Hititleri de içine katmak suretiyle [Heth (İng.) > Hittî > Hitit (Tr.)] yapay, retorik ve ideolojik, sonuçta İsrailoğulları ve onun tarihî diyasporik özelliğiyle Yahudi ulusunun eski ve modern tarihine de aykırı, tarihî gerçeğe oturmayan bir kullanımdır.⁸⁰ Antik İsrailoğulları Nil'de Mısırlı'yla, Fırat-Dicle havzasında Babilli-Asurlu'yla, Anadolu'da ise Hitit'le (fakat Geç Hitit kent-devletleriyle),⁸¹ Ege'de ise Minoslu'yla temas kurdu. Dolayısıyla Türkçedeki HİTİT, ETİ ikili kullanım ve biçimleşmesinin de Batı dillerinden aktarımla gerçekleştiği anlaşılmaktadır: Almanca *hethiter*, *hethither*, Fransızca *héthien* veya *hétéen* ve sonra *hittite* (bu sıfat biçimin eril, dişil, tekil, çokluk hâlleri), İngilizce *hittite*, İtalyanca *eteo*, *ittiti* ve bu dillerden aktararak çeviren Türk vd. ulusal bilimsel diskurda kullanılması belirtilebilir.⁸² Yahudi (İbranî dili) gibi aynı Samî soydan gelen klasik ve modern Arap dilindeki kullanım *Benî Het=Hetoğulları* (İng. *sons of Heth*) örnek olarak belirtilebilir. Bu tıpkı Tevrat'la aynı, Kur'anî Arabî terim olarak Hz. Yakub'un soyundan gelenler için *Benî İsrail=İsrailoğulları* harfî aktarımında olduğu gibi çeviri ve aktarımlı denk karşılama tasarrufudur. Türkiye Türkçesindeki *Hitit*'in de Batı dillerinden aktarımla girdiği ve alıntı sözcük olduğu etimolojik olarak açıktır. Tietze'nin *Türkiye Türkçesi Etimolojik Sözlüğü*, *Eti*'yi *Hitit*'le eş-anımlı madde başı yapmıştır.⁸³ Fransızcada da bugün eskicil kalan ilgili *héteen*, *héthier*, İtalyan *eteo* sıfatları artık tamamen *hittite*, *ittiti* ile karşılanmaktadır. Fransızcada baştaki [h] sesi bu sözcükte okunmaz. 1880'ler ve daha yoğun olarak 1890'lardan 1945'lere kadar bu biçimde Eski Çağ Yakın Doğu dünyasıyla ilgili Fransız ve Fransızca, diller arası alış-verişli olarak bilimsel yapıtlarda Mısır, Babil ve Asur Çalışmaları'na da bağlı olarak *héteen*, *héthier* ad-sıfatları görünür. Nitekim *Études Hétéennes* kullanımını burada örnek verilebilir.⁸⁴

2. *Hitit*'le *Eti*'nin Eş-Zamanlı Türk Kamuoyuna Tahvili

Türkçeleşmiş *Hitit* adının çağdaş Türkiye Türkçesi her tür telif-tercüme bilimsel metinlerde kullanılması, fakat dijital çağda elektronik popüler, gazete, dergi ve başka sosyal medya mecraları ile blog ve *web* sayfalarında parantez (...) imi içine özellikle alınarak *Hitit=Eti*, *Hititler=Etiler* veya 'diğer adı' denilerek başlıkta ve söze girişlerde hâlâ neden geçirildiği ve özellikle belirtme gereksiniminin neden duyulduğu gerçekten de ilginçtir. Hititoloji ve Eski Çağ Tarihi ve Arkeolojisinin Türkiye'deki bilimsel ve akademik incelemeler açısından durumu yanında, değerlendirmesine kattığı başka kurumsal sorun başlıklarını kritik ettiği kitabında Hititolog Ahmet Ünal, kitabın giriş kısmında 'Hitit' ve Hind-Avrupalı ve Aryan simgesinde 'hiç bitmeyen senfoni'yi, Anadolu'nun Hitit'ten de ibaret olmayan eski uygarlıklarının aktüel temsilleşmelerine dayanan istismarı ve kamuoyundaki zihniyeti ifade etmek için 'Hitit milliyetçiliği' kavramlarını kullanmış, bu devam eden abartı ve aşırılığı çok parçalı olarak ironiye bırakmıştır.⁸⁵

İç ad-dış ad ilişkisinin aktüel, kültürel canlı olarak, bu uygarlığın her iki adla da Türkiye'de sahiplenilmesi ve Türk kamuoyuna Cumhuriyet dönemiyle (1923-) daha fazla mal edilmesi, kuşkusuz Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Tezi'nin anlam ve diskur yatağından ve kaynağından beslenmiş olması ile ilişkilidir. Bu açıdan Türk Devrimi

⁸⁰ B. C. Wood, "Hittites And Hethites: A Proposed Solution To An Etymological Conundrum", *Journal of Evangelical Theological Society*, 54(2), June 2011, 239-241.

⁸¹ J. Hawkins, "The Neo-Hittites States of in Syria and Anatolia", *Cambridge Ancient History (CAH)*, III, 1, 372-441. MÖ 13. yüzyıldan itibaren Ege'den gelen istilacılar kaçabilenler, Anadolu'nun güney, güney-doğusunda, Toroslar üzerinde beylikler kurdular. Geç Hitit kentleri MÖ 11. yüzyılda Arami etkisine girdiler ve Asurlular 7. yüzyılda siyasî egemenliklerini bitirdi.

⁸² Sedat Alp, *Hitit çağında Anadolu – çivi yazılı ve hiyeroglif yazılı kaynaklar*, TÜBİTAK Yay., İstanbul, 2000, 1-9; Akurgal, 49

⁸³ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Etimolojik Lügâtı – Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*, Birinci Cilt A-E, 1. Baskı, Simurg, İstanbul-Wien, 2002, 70.

⁸⁴ İlgili yıl aralığına tespitite kullanılan ve verilen bu örnek yetebilir, yoksa bk. <https://www.persee.fr> (Erişim 10/11/2022).

⁸⁵ Bkz. Ahmet Ünal, *Hitit Devrinde Anadolu*, Kitap I, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2002, 4, 5 vd. Yazar ayrıca Hind-Avrupalı oluşu, dili, göç ve "yerli Anadolu kavimleri"yle ilişkisi, Hitit=Eti adının kökenbilimce mal edilmesi ve Hititolojinin "geç gelen gelişi"ni de kalem almıştır (11-65). Örnek olması bakımından evrensel tarama motorlarından Google Türkçede 'Hitit Eti' anahtar sözcükleri yan yana yazılarak yapılan bir taramada düşen sayfalar kategorik olarak il/ilçelerin resmî sayfaları, şirket, ticarethane vd. tabela adları, aynı adlı Çorum'da kurulan devlet üniversitesi (Hitit Üniversitesi, 2006-), arkeoloji, sanat ve sanat tarihi, turizm vd. alanlardaki popüler ağ sayfa ve siteleri, sosyal medya mecraları olarak belirtilebilir. Bir örnek: "*Bölgemizin kültür ve tarihi devirlerini Kalkolitik, Paleolitik, Demir, Hitit (Eti), Mitani, Asur, İran, İskender, Roma, Bizans, İslam-Arap ve Türk-İslâm devirleri olarak sıralayabiliriz ve bu devirlere ait kalıntılara rastlanmaktadır*". <http://www.nizip.gov.tr/tarihimiz> Erişim 20/12/2022. Belki bu site bilgisine mahallî belediye ağ sayfaları da dâhil edilebilir. TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi ve onun elektronik ağ sayfalarında (https://www.kulturportali.gov.tr/) bilim insanlarına da yazdırılmış elektronik kitaplar ve bunların bölümleri içinde ilgili portalda 'arkeoloji'nin konusu olarak ve kitabın adı itibarıyla *Arkeoloji ve Sanat Tarihi* (Ekim 2009, Ankara) "Arkeoloji - Eski Anadolu Uygarlıkları - Tunç Çağları - Hititler" bölümü (Yazar: Doç.Dr. Tunç Sipahi), 129-145.

ve Devrimci İkonografisi bakımından enstrümantal olarak daha vurgulu sahiplenildiği, bu noktada devam ederek kalıcı kültürel simgeleşmesi ve kültürel endüstriyel olarak toplumsal boyutlanması çarpıcı sayılmalıdır.

Eti biçimleşmesi, Türkçeye herhâlde ancak 1920'lerin sonunda mal edilmiş olmalıdır. Kuşkusuz *Hitit* biçimi Osmanlı eski evrakında, *Hitit* kazılarının başlangıcı bağlamında Osmanlı Türkçesi ve sonra ise Türkiye Cumhuriyeti tasnifli devlet belgelerinde -başta kazılarla ilgili süreçte- geçmiştir.⁸⁶ *Eti* biçimleşmesinde birkaç faktör ve oyuncu rol oynamış olmalıdır:

1) Avrupa'da tahsil görüp Türkiye'ye dönerek ve özellikle Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve İstanbul Üniversitesi'nde 1930'ların başından itibaren görev almış Türk bilginler, yani Cumhuriyet'e intikal eden 'yeni kuşak',

2) Türkiye'ye "Nazi zulmü"nden kaçarak veya davet edilerek gelmiş - başta hititolog olmak üzere Eski Çağ arkeolog ve dilci Alman vd. profesörler ile onlarla beraber çalışmış olanlar, sonuçta Türkiye'de de birikmiş Ön Tarih, Eski Çağ ve Ön Asya, Anadolu uygarlıkları arkeolojisi ve tarihi (antropoloji vd.) bilginliğinin bilimsel ve popüler evrakı ve bu evrakın popülerleştirilmesi mesaisi.

İstanbul payitaht olarak ömrünü tamamlayıp "gerçek yeni" başkent "Ankara" simgesinde *Eti* de (ad üzere) simge seçilmiş, Türk Devrimi'ne her bakımdan inanmış ve savunmuş bilgin ve yazarlık tarafından gönüllü mal edilmiştir. Hem *Hitit*, hem de *Eti* biçimi söz konusu bu kategorik basılı evrak grubunda kısa bir süre, birkaç türlü kullanılmıştır: Ya tek başına kod anlamlı *Eti* ya ikisi birlikte ya da eş-değerli ve eş-anlamlı olarak *Hitit* yerine daima *Eti*. *Eti*'nin Türkçe telif ve tercüme erken bilimsel metinlerde muhkem olarak görünürlüğü, elbette Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Nazariyesi'nin zorlamasında "Türk bürünümlü" olarak özellikle boca edilmiştir.

Osmanlı 19. yüzyılından itibaren daha şiddetle devam edip kıtayı kavratarak Batı dünyasını tanıma, bilme, okuma, anlama, neticede dışarıdan yabancı kültürleyici diller sınıfından olan ara yüz Fransız ve Fransızca mecrasından (sıfat hâli) uydurulduğu, Türkçe biçimleştiği açıkça anlaşılan *Eti* adının *Hitit* için sanki alternatif olarak önerilmesi, kabulü, öznel tercihlili ve maksatlı kullanım yönündeki erken ilk kaynaklar, 1931 dönümünde Ankara'da Türk Dilini Tetkik Cemiyeti ve Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti ile Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi (DTCF) sac ayağına oturur. Türk Tarih Tezi'nin (1932) kahramanı da sayılabilecek Afet (Uzmay, sonra ise) İnan'ın⁸⁷ *Afet* adıyla yazdığı, örneğin "Etilerde Ekonomi Hayatı" adlı *Bellekten*'de çıkmış bir yazısı, *Proto Eti*, *Eti* (demonim), *Etiler*, *Eti Devleti*, *Eti Büyük İmparatorluğu*, *Eti İmparatorluğu*, *Eti Kralı* gibi baştan sona salt *Eti* adıyla dokunmuştur.⁸⁸ Buna karşın, İnan'ın toplu atıf kaynakları döneminin ve 19. yüzyılın Fransız, Alman ve

⁸⁶ Osmanlı dönemi sayılabilecek belge tarihlerinin en erkeni buluntulardan hareketle (Kayseri, Maraş, "ünlü" Baron von Oppenheim'in Suriye Tel Halef kazısı ve hadisesi) 1317/18, 1323, 1324 ve 1332 tarihlidir. 1924 ve sonrası ise Fr. Hrozny vd. Avrupalı, Amerikan hititologların geliş-gidiş, inceleme ve kazılarıyla, konferanslarıyla, sergilerle ilgili belgelerdir. Resmî devlet evrakında daima *Hitit* teriminin kullanıldığı görülür. Belge örnekleri Osmanlı bağlamında Dâhiliyye (DH), Maarif Mektubî (MF.MK), Hâriciyye İstanbul Murahhaslığı (HR.İM) fonlarından. Belgeler için basit tarama TC Devlet Arşivleri ağ sitesinden elektronik olarak üyelikle anahtar sözcük *Hitit* yazarak yapılabilir. Bu özel adın moda olmasına bağlı olarak *Eti* için de pek çok belge düşebilir. "ETİ Türkleri" ise özel olarak incelenebilir.

⁸⁷ Hakkında nesnel bir bilimsel biyografik-monografik çalışma yapılmamıştır. İlk baskısı Türkiye İş Bankası'ndan çıkan (1959) kitabı için bk. Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Haz. Arı İnan, İş Bankası Yay., İstanbul, 2007. Şu ilk kitabıdır: Afet, *Vatandaş için Medenî Bilgiler I* (İstanbul: Milliyet Matbaası, 1930, 1931'de Maarif Vekâleti baskısı). Makale temelinde konumuzla ilgili olarak külliyatından ayıkladığım yapıtları kronolojik olarak: Kendini gösterdiği henüz muallim iken, *Orta Kurun Tarihine Umumî bir Bakış. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti azasından Muallim Afet Hanımefendi tarafından Tarih Kongresinde verilen Konferans* (1932, ayrı basım). Ayrı basımı yapılan bu konferansın ilk olarak *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, T.C. Maarif Vekaleti, Ankara, 1932, 405-444; yine *I. Türk Tarih Kongresi'nde* bk. Afet (İnan), "Tarihten Evel ve Tarih Fecrinde", *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, T.C. Maarif Vekaleti, Ankara, 1932, 18- 41. Aynı zamanda Türk bilim heyetine, Tezler bağlamında ırk temelli etkisi itibarıyla antropolog Eugène Pittard'la tamamladığı doktora tezi (1939, Cenevre Üniversitesi, Sosyoloji Doktorası, Eugène Pittard başkanlığında) hemen kitaplaşacaktır. Kitabın Fransızca ilk baskı kapağı: *L'Anatolie, le pays de la "race" turque Recherches sur les caractères anthropologiques des populations de la Turquie* (Enquête sur 64.0000 individus) par Afet, Docteur en Sociologie - Préface de M. Eugène Pittard, Professeur à l' Université de Genève (Genève: Georg & Cie S. A, Libraire de l'Université de Genève, 1939). Aynı yıl başka yayınevinden bir baskısı daha olmuş, 1941'de yine basılmıştır. Doktora tezi, Türkçede savaş şartlarından ancak 1947'de başlık üzerinde oynanarak basıldı: Türkçe baskısında başlık aşağı-yukarı aslına uygun, büyük punto büyük harfle küçültülerek alt başlıklarla bk. Afet İnan, *Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi'*, *Türk Irkının Vatanı Anadolu 64.000 Kişi Üzerinde Anket* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1947). Tezi Türkçede kitaplaşmadan önce *Tarih Bellekten*'de içeriğini özetleyen henüz evlenmeden önceki soyadı ile yazısı için bk. Afet Uzmay, "Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri Üzerinde Büyük Anket ve Umumî Neticeleri", *Bellekten*, Cilt IV, Sayı 13, Ocak 1940, 39-51 ve Afet İnan, *Tarih Üzerine İnceleme ve Makaleler* (Ankara, 1960).

⁸⁸ Afet (İnan), "Etilerde Ekonomi Hayatı", *Bellekten*, Cilt III, Sayı 11-12, Temmuz-1 Teşrin 1939, 423-434.

Türk hititolojisi, Eski Anadolu tarihi ve arkeolojisi yapıtlarıdır. Fransız L. Delaporte, E. Cavaignac, G. Conteneau, İngiliz A. H. Sayce, Alman A. Götze ve Türkiye'den Osmanlı-Türk Yahudiliği üzere yapıtlarıyla da bildiğimiz Avram Galanti'nin *Hitit* kullanımlı *Hitit Kanunu* (1931), DTCF'li Türk arkeolog ve sanat tarihçisi R. Oğuz Arık'ın Alacahöyük Kazı Heyeti içinde olarak buluntuları hakkında yazdığı Fransızca *Les Fouilles d'Alacahöyük* (1935, 1937) kitabı, İnan'ın anılan makalesinden belirtilebilir.⁸⁹

Türk hititologlarının, Anadolu Eski Çağlarının arkeolog, tarihçi ve antropologlarının bilimsel edebiyatında *Eti*'ye ne zamandan itibaren rastlanmadığı ya da bilimsel terim olarak ne zaman kullanımdan kalktığı, Tezler'e eklemli değerlendirildiğinde daha belirleyicidir. Bu soru da ilginç bir ad değiştirmenin parçası olabilir. Anadolu Eski Çağlarına dair incelemelerin Türkiye'de, Türkçe bilim dili ve yabancı dillerdeki yayın faaliyetinde rol alan ve "eski adı" Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti olan, kuruluşu "özerk" yapılandırılmış Cumhuriyet'in bu "eski" kurumunun da "eski adı"nın değiştirilerek "Türk Tarih Kurumu" yapıldığı bilgisi akılda tutularak, Kurum'un bilimsel yayın organı *Belleten*'de yayımlanan bazı telif-çeviri yazıların yayın tarihi ve yazı içerikleri *Eti* adının kullanımının sürmesi, tereddütü ve kullanımdan tedricen ve tamamen kalkması noktasında tarih başlangıçlarının belirlenmesinde yönlendirici olabilir. Türkiye'de bulunmuş ve hem arkeolojik kazılarda hem de üniversitelerde, müzelerde görev almış Alman vd. yabancı arkeologlar ile Türk bilginlerinin bilimsel makalelerinde *Eti*, Cumhuriyet'in 10 yıl dönümü başlangıç alınarak politik bir devir-devreye özgü yalnızca bilimsel değil, politik ve ideolojik (Kemalist diskur koduyla beraber) atfı anlamlı politik kültürel (işlevsel) kod ad olarak seçilip yerini almış, *Eti* kullanımı 1940'ların sonuna kadar sürmüştür.⁹⁰ *Hitit* değil, *Eti* adı öne çıksın, metinler arası göze batsın istenmiştir. *Belleten*'de başta Hans Gustav Güterbock, Helmuth Th. Bossert'in yazıları belirtmeye değer. Örneğin Güterbock'un "Alaca Höyük Civarında Ele Geçen Bir Eti Mührü", 1937, I/2, 361-62 ve başka iki yazısı) başlıklı makalesinde *Eti* kullanımı sabittir. Keza Türk bilginler; antropologlar Şevket A. Kansu, Seniha Tunakan, arkeologlar Tahsin Özgüç ve Nimet Özgüç, Muzaffer Süleyman Şenyürek, R. Oğuz Arık *Etili* kullanımları için anılmalıdır. Herhâlde daha geç tarihli bilimsel edebiyatta *Eti* geçmez ve fakat *Eti* adının bizim de incelediğimiz çerçevede özel bilgisi verilir. Nitekim eldeki makalede yararlanılan iki Türk hititolog Sedat Alp ve Ekrem Akurgal'ın kitaplarında bu noktada verdikleri bilgi tipiktir. Onlar da elbette Batı dillerindeki çalışmalarında Batı bilimsel çalışmalarıyla terminolojik uygunluğu doğal olarak esas almışlardır.

Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti ve Türk Dili Tedkik Cemiyeti'nin, kuruluşu ve misyonuyla da simgesel ve bu iki cemiyetin üçüncü ayağını oluşturan fakültenin (: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi), yine Ankara ve İstanbul merkezli bütün Türk müzelerini de içine alarak bu kurum ve kuruluşların Türk bilginliği ve yazarlığı ile Atatürk'ün varlığında 1. Türk Tarih Kongresi (Temmuz 1932) ve Dil Kongresi toplanmıştır. Her iki kongre de Tezler'in güçlü bir biçimde etkisinin hissedildiği bilimsel ortamlar olarak tarihe geçmiştir.

Her iki Tez'in de Millî Mücadele ve Lozan Antlaşması'nın imzalanması ardından konjonktürel olarak politik maksat içeren, bilinçli ve kuşkusuz ideolojik bir imalat olduğunu söylemek mümkündür. Tezler açıkça, 'Anadolu'nun yer altındakileri ile yer üstündekilerinin "tapusu"nun eski-yeni sahiplerinin "sahiplenilmesi"ni işaretleyici tezlerdir. Kuşkusuz Türkler, Anadolu'ya ilk geldiklerinde 'Anadolu Yerli' halkı değildi, 'bu anakara'ya Türk adı altında boy boy "göç" edip, "kalıcı yerleşmiş", yerleşik, konar-göçerliği de sürüp "yurt tutup", "yurt yapmış" bir Asyavî, "Turanî", nihayet dil bakımından Ural-Altaylı toplumdur. Her iki politik tez için de geçerli olmak üzere Anadolu'nun eski uygarlıklarının hepsinin üzerine örgütlü Türkler gelmiş ve Doğu Roma'nın kalıntıları da dâhil hepsinin üstünü kalın ve yoğun bir biçimde örtmüş, coğrafya adı olarak 'Anadolu'ya Orta Çağlar evrakında ilişki kurduğu komşuları bağlamında *Turquia* biçiminde nihaî ad veren olmuştur.⁹¹

Hitit=Eti kullanımı bahsinde, *Hitit*'i Hind - Avrupalı sayma, ispatlama veya yapma-etme faaliyetinin ve bu faaliyete eklemli olarak 'Arya'ya ve 'Benî İsrail'e bağlama tasarruflarının hız kesmediği 19. yüzyıldan 20. yüzyıla uzanan bir zaman diliminde tarih bilim olmaktan çıkıp paraloji hâline geldiği nispette her tür spekülasyonu

⁸⁹ İnan, Etilerde, 434.

⁹⁰ *Belleten*'in tarama motorunda anahtar sözcük olarak aranması da buna işaret eder; bkz. <https://belleten.gov.tr/arama-sonuclari?quick=ETİ+> Erişim 10/11/2022.

⁹¹ *Anadolu=Türkiye* denkliliği ve Osmanlı öncesi Anadolu'da Türkler "sorunu" için başka büyük Türk tarihçilerinin güçlü (Batı kaynak evraki, Bizans, Latin, ayrıca Arap ve Fars evrakına dayalı) bilimsel bilgisi olsa bile, Selçuklu ve Orta Çağlar sahasının büyük Fransız tarihçisi Claude Cahen özellikle okunmalıdır. Bkz. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Y. Moran, E Yay., İstanbul, 1984; ayrıca hem bir Türk tarihî adbilim ve hem de Türk Orta Çağları ve Osmanlı tarihi çalışmalarının politik tarih kısmına da yerleşen makalesiyle bk. Altay Tayfun Özcan, "XVI. Yüzyıla kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları", *Türkiyat Mecmuası* (İstanbul Ü), Cilt 22 (2), 2012 (Güz), 63-82.

mümkün kılabilen bir vasatı da doğurabilmiştir. Anadolu tarihî yarımadasının son ve nihaî sakini Türklerin tarihî varlığını yadsımaya dönük olarak, 'üstün ırk', 'üstün medeniyet' diskurunun mecazen ve gerçekte de 'Türkler'i kollektif olarak hor görme gibi indirgeyici, az-çok kompleks taşıyan Batılı bilim ve bilim dışı temsilcilerin siyasî mühendislik içeren, eski-yeni oryantalist bakışlara cevap olarak bu iki politik tezin imal edildiği açıktır.

Her iki politik teze ve esasta Türk Tarih Tezi'ne yazılı kaynaklık eden yapıt, 1928-1931 arasında 'Türk Tarih Heyet'ine (kitabın iç kapağında adları yazılıdır) hazırlanmış ve 1931-1941 arasında liselerde okutulmuş dört ciltlik *Tarih'e* (Tarih I, II, III, IV) düşünce kaynaklığı eden *Türk Tarihinin Ana Hatları* yapıtıdır (TTAH, 1930, TTAH Methal Kısmı 1931). Atatürk tarafından yazdırılmış ve fakat beğenilmemiş, daha sonra tekrar düzenlenmiş *Anahatları*'na I. Seri 1932, II. Seri 1934, III. Seri 1936 yıllarında *Müsvedde Tarihler* sipariş edilmiştir. I. Seri Müsveddeler'den Reşid Galip-M. Saffet (Engin)'in *Anadolu – Eti imparatorluğu devrine kadar* (41 s., baskı), II. Seri'den Reşid Galip-Mehmet Saffet (Engin)'in *Etiler* (150 s., resimli), III. Seri'den M. Saffet Engin'in *Eti Medeniyeti* (55 s.), *Eti* kullanımının 'kitap adı' ve metin içinde de sahiplenilmesi bakımından belirtilmelidir.⁹²

TTAH'nın II. Bölümü "*Türk Tarihine Methal*" adını taşır (46-68). Bu kısmın "Umumî Muhaceretler" başlığı altında "Türklerin ana yurdu" bahsine henüz girmeden, Anadolu'yu içine alarak "Garba giden Türkler'e atıflı olarak ".. *Mezopotamya ve Eti medeniyetlerini kuranların müşterek vasıflarını taşıyan bir halkın*" ibaresi Türklerin konumlandırıldığı yeri göstermesi bakımından önemlidir. Kitabın sıklığı yüksek özel adı Anadolu Türklerine de bağı yukarıdaki gibi kurulan *Eti*'dir. Frigya, Lidya gibi Anadolu'nun "tarihten önce" ve sonra yerli, Anadolu'yu istila etmiş, göç etmiş tüm antik topluluk/uygarlıkları "*Garbî Anadolu medeniyetlerinin Eti medeniyetinin devamından ibaret olduğu..*" iktibas parçasında da görüleceği üzere *Eti*'ye bağlanır. Bu alıntı diskurda geçirilen *Eti* adı, asıl metinde de italiktir (TTAH, s. 56). "*Etrüsk sanatı ile Eti ve Lidya sanatları arasında sıkı bir münasebet tespit edilmiştir*" (TTAH, s. 57) cümlesi bir diğer *Eti*'ye bağ kurma cümlesidir. Bu cümleyi, Hint ve Mısır'ı da alış-verişli olarak "medeniyet kurucu Türkler'e mal etmenin "tezli" anlatısı izler. Türklerin "medeniyet kurucu" olduğu konusunda TTAH yapıtı duyarlı bir metindir ve modern haritalar ile antik haritalar "Anadolu" (: Osmanlı-Türk haritalarında) ve "Küçük Asya" (Batılı Osmanlı devleti ve topraklarının haritaları) haritaları karşılaştırılınca, işaretli tüm coğrafya adları ve ilişkilendirilen topluluk/medeniyet adlarının Türk merkezli olarak okunması istenir. TTAH Batı kaynaklı oryantalist iddia ve tezlere karşı, karşı-ispatlamada bulunur. Bu iki yer adı da, Osmanlı son yüzyılından itibaren Cumhuriyet'in kurucu politik ve bürokrat kuşakları için özellikle Şark Meselesi paradigmasında peşinen duyarlılaşmıştır. Bu paradigmanın kurucu ve çekimleyici unsurları ise, Türklerin "medeni olmadığı", "göçebe olduğu", "yerleşik olmadığı", "tarımcı olmadığı", "mucit akıl olmadığı" gibi topyekün bir ulusu, bir topluluğu, özellikle de Türkleri ve Asyalıları işaretleyen ve 'tarih'te dışlayıcı, yadsıyıcı ve her açıdan yaratıcılıkta indirgeyici, ırkçı, "Avrupalı olmayan" ulusları "Avrupa merkezli" aşağılayan şablonlar, klişelerdir. Dolayısı ile TTAH Kitabı'nda "Asyalı ve Eti Türkleri" kollektif adlandırması kastî ve sebeplidir ve Türkleri *Eti Türkleri* olarak adlandırmak da Tezlerin kurucuları açısından sorun değildir (TTAH, s. 204). Aynı yapıtın iki methal bölümünden sonra 'medeniyetler' sıralı olarak anlatılır. VII. Bölüm "Anadolu Eti İmparatorluğu - Friky - Lidya" başlığıyla "A. Eti İmparatorluğu"na tahsis edilmişse bile (TTAH, 1931, s. 229-247), *Eti* adı kitaptaki hangi medeniyet anlatısı olursa olsun ilişki kurularak mutlaka her yerde, olmazsa olmaz bir kök-paradigma kavram olur. ETİ *demonim*dir. VII. Bölüm'ün girişindeki dipnotta ad veren dil topluluğuna göre yazımda değişen adlandırma farkları gösterilerek açıklanır: "*Burada mevzu bahis olan Eti kavmi, muasır garp eserlerinde Hittite, Hétéen, Hethéen, Hethit isimlerini alan eski Yunanlılarda Khettaios, eski İbranîler de Kheti, Khetim, Asurlılarda ve Babillilerde Khatti, Khati ve Mısırlılarda Khta, Khaiti ve Khati denilen kavmdir*". Yine *Hitit=Eti* denkliğini besleyerek şu diskur parçaları belirtilmeye değerdir: "*Küçük Asya ahalisi, Hittite ve emsali isimlerle tanıtılmış Türklerdir. Bunlar tarihten evvel Orta Asya yaylasından garba vukubulan muhaceretlerde buraya gelmişlerdir. Ve Mezopotomyanın ilk otokton ahalisi olan Sümerlerle⁹³ ve İran garbında yerleşen Elâmlarla akrabadırlar. ... Etilerin esas dilleri de elâmca ve sümerce gibi Türkçedir.*" (TTAH, 1931, 229).

⁹² Bu yapıtın yazım hikâyesi, Atatürk'ün tarih anlayışı, bu yapıttan beklentisi ve yayımdan sonra memnuniyetsizliğinin sebepleri için özellikle bk. S. Eyice, "Atatürk'ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları." *Bellekten*, Cilt XXXII, Sayı 128, Ekim 1968, 509-526.

⁹³ Türklerle Sümerler arasındaki ilişkiler konusu güncelliğini yitirmiş değildir. Özellikle dilci Türkolog Osman Nedim Tuna'nın Sümerce tabletleri dayanarak Sümercede tespit ettiği toplam 168 sözcüğün Türkçeden Sümerceye geçmiş olduğunu linguistik

2.1. Türk Devrimi İkonografisi ve Kültürel Belleğinde *Hitit=Etî* Simgeleri

Türk bilimsel dil ve diskurunda *Etî* iç adının canlandırdığı atıf tarihî politik imgelem ile mecazlaşma süreci yapısal değil, konjonktürel politik ideolojik bir dış müdahalenin sonucudur; bu müdahaleden daha sonra vazgeçilmiştir. *Etî*'nin normatif ve didaktik olarak atıf değerli kullanımından gitgide düşerek yerini standart dış ad *Hitit*'e kesin olarak bırakması ise, ancak Cumhuriyet tarihi dönemleri için her bağlamda belirgin kırılmaya işaret eden 1950'lerden sonra yaşanmıştır.

Hitit'ten değil de, uygarlık olarak *Hitit*'in *Etî* (adı) üzerinden Türk toplumsal ve kültürel sözlü ve yazılı belleğine gösterge olarak kalıcı mal edilmesi ve canlılığını koruması, daha ilginçtir. Bu yönüyle *Etî* yapay adı, Türkçenin fosil sözcük sınıfındaki *Moskof*'la karşılaştırıldığında, politik kültürel semantik ve imajolojik incelemeler bakımından *eccentric* sayılmalıdır. “Eskiden Anadolu’da kimler vardı?” sorusuna, yani “yer tarihi” ile “ülke tarihi” kavramını “ulus tarihi”nden ayırarak verilen cevabın “*Etiler*” olduğu, 50-60 yaşlarını ve üstünü süren bir kuşağın dilinde yer ettiği sabittir (diğer genç yaş grupları da okul ders kitaplarından ve başka materyallerden “sonradan” öğrenmenin, kültürlenmenin öznelidir). Nitekim Türk Tarih Tezi’ne ve dolayısıyla iğreti oluşuna ve tarihî gerçeklikle örtüşmemesine peşinen vaktinde itirazını açıktan açığa dile getirmiş Zeki Velidi Togan’ın kendisi de tarihçi olan kızı İsenbike Togan’ın da merakı ‘Hitit’ değil ‘Etî’ olup, dijital dünya gerçeğine adaptif olarak elbette, alt metninde ileti yüklü olarak “... *Günümüzde Etiler nasıl öğretiliyor diye internetten biraz araştırmak isteyince, karşıma Etiler pastanesi, emlak bürosu gibi İstanbul’un Etiler semti çıktı. Etibank’tan, Etî bisküvisine kadar birçok yere adını vermiş olduğumuz Etiler’e bugün ne olmuştu? Göreme’nin Kapadokya’ya, salgının pandemiye, zirvenin “pik”e dönüştüğü gibi, Etiler de Hitit olmuştu. Ancak Hitit adının da eski tabirle “galat-ı meşhur” olduğu ve onların kendilerine Neşa (Kültepe) ile bağlantılı isim verdikleri anlaşılıyor” İsenbike Togan dahi, “Tarih Dergi” adlı bir popüler tarih site ve sayfasında Mayıs 2021’de yer verilmiş bir yazısında bu kanıdadır:*

MÖ 2000’lerde Anadolu’ya gelen Hititler, Kızılırmak civarındaki Hattiler üzerinde hakimiyet kurmuş ve Hatti kültürü ile içiçe yaşamışlardı. Anadolu’nun yerli halklarından olan Hattilerin Hititlerle dil, ırk, din açısından bir akrabalıkları yoktu. Buna rağmen Hititler “Hatti ülkesi” adını ve Hatti uygarlığından gelen “Hitit Güneşi” dediğimiz sembolü kullandılar. Firavunların Kahire’nin merkezinde bulunan müzedeki eski yerlerinden şehrin biraz dışındaki yeni mekanlarına “göçürülmeleri” ve bu göçün temsil edildiği görkemli firavunlar geçidini sanırım herkes duymuştur. Bazılarına göre o kadar da önemli değil, sadece propaganda. Kimileri ise Batı medeniyetinin başlangıcı olarak görülen firavunları Mısır’ın yeniden sahiplenmesine vurgu yapıyor. Sonuçta ne Arap ne de Müslüman olmayan firavunları bu şekilde sahiplenmek ülke tarihi açısından önemli. Öte yandan bu hadiseyi turizm amaçlı olarak değerlendirenler de var; bizim de neler yapabileceğimizi dile getiriyorlar. “Bizim ülke tarihi ne durumda” diye bakmaya başladım. İlköğretim çağlarında şimdi +65 olan kuşak için “ülke tarihi” kavramı pek tanıdık gelmese de, “eskiden burada kimler vardı?” sorusu “Etiler” diye yanıtlanırdı. Günümüzde Etiler nasıl öğretiliyor diye internetten biraz araştırmak isteyince, karşıma Etiler pastanesi, emlak bürosu gibi İstanbul’un Etiler semti çıktı. Etibank’tan, Etî bisküvisine kadar birçok yere adını vermiş olduğumuz Etiler’e bugün ne olmuştu? Göreme’nin Kapadokya’ya, salgının pandemiye, zirvenin “pik”e dönüştüğü gibi, Etiler de Hitit olmuştu. Ancak Hitit adının da eski tabirle “galat-ı meşhur” olduğu ve onların kendilerine Neşa (Kültepe) ile bağlantılı isim verdikleri anlaşılıyor.⁹⁴

Türk sanat tarihçisi Semavi Eyice’nin İstanbul’un semt ve mahalle adları üzerine 1963’te yazdığı mühim makalede “özel olarak uydurulan adlar” grubuna aldığı ve doğrusu şaşırtmayarak Demokrat Parti’yi de teğet geçmeyen, sürdürülen eğilim ve Anadolu uygarlıklarından seçilerek eski-yeni semt/mahallelere (ve başka şeylere, ayrıca *Hitit*’in soyadı kanunu sonrası soyadı olarak seçilmesi, *Sümer*’in hem ad hem soyad seçilmesi) ad verme ve yanı sıra antik Anadolu yer adlarını Türkçelerinin yerine özellikle turistik cazibe için kullanma modası hep sürerken tıpkı *Akatlar* gibi *Etiler* örneği verilebilir. *Etiler*, İstanbul Beşiktaş’ta kalburüstü tabakanın yaşadığı bir semtti.⁹⁵

Belki de en popülerleri, İ. Togan’ın da bisküvisi ile örneklediği ETİ, bir Türk özel gıda sanayii şirketinin ve ürünlerinin marka adı oluyordu. Yine simge olarak aslında Hattilere ait olan güneş kursunu şirket ve marka

olarak açıklamaya yönelik çalışması, Türklerin MÖ 3500'lere uzanan batıya doğru yayılma tarihi kadar 'antik' uluslarla toplum > dil ilişkilerinin tarihi araştırmaları için de dikkat çekicidir. Bk. Osman Nedim Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi*, Atataürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 561, Ankara 1990.

⁹⁴ İsenbike Togan, “Hititlerin ismi ve cismi”, <https://tarihdergi.com/hititlerin-ismi-ve-cismi/> Erişim 20/12/2022.

⁹⁵ Bkz. Semavi Eyice, “İstanbulun Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme”, İstanbul Ü *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 14, 1965, 199-216.

logosu yapması (Eskişehir, 1962) yanı sıra, aynı markanın “Bir Bilmecem Var Çocuklar... Mutluluk Denince Akla hemen onun adı gelir: ETİ ETİ ETİ” reklam ve tanıtım müziği (1972) bu adın kulakta, bellekte yer etmesini daha fazla sağlamıştı.⁹⁶

Hitit, Frig ve Roma kalıntılarının, ahi ve emir kabirlerinin de olduğu, bugün Ankara'nın bir ilçesi olan Etimesgut'un (1990) ilk biçiminin *Ahi Mesud* olması da adlandırma rüzgarının etkisini gösteren başka bir örnektir: Afif Erzen'in *İlkçağda Ankara* yapıtında belirtildiği gibi *Ahi Mesud*'un daha eski adı *Amaksis*'ti. Alman coğrafyacı ve haritacı Heinrich Kiepert'in (ve sonra oğlu Richard Kiepert) *Karte von Kleinasien* veya *Küçük Asya Haritası*'nda (1843-1845), *Etimesgut*'a ad veren yöre de, bu Romalı adıyla geçiyordu. Bu yer adı Osmanlı haritalarında ise ilk adını koruyarak *Amaksus* ve *Akmasus* olarak belirtilir. Osmanlı kaynaklarında (temettuat defterleri, 1840) Ahi Mesud çiftlik köyü olarak geçen ve çeşitli varyantlarla yazılan bu merkez köye, Batı Trakyalı Türk muhacirlerden 50 hane 1924-1925 yıllarında yerleştirilmiş, Atatürk'ün özel ilgisiyle 'numune köy' yapılmış ve adı da 1928'de *Etimesut* > *Etimesgut* (1937) biçiminde değiştirilmiştir.⁹⁷ Yine Ş. A. Kansu'nun *Etiyokuşu Hafriyatı Raporu* (*Les Fouilles d'Etiyokuşu*) (1937) yapıtında da geçtiği üzere ve Erken Tunç Çağı'na ait tabakaların bulunduğu *Etiyokuşu* höyük adı da (Çubuk çayı kıyısı, il merkezine 5. km) kayda değerdir. Bu höyüğe adının kazı heyetince verildiği yazılmaktadır. Bu furyadan olmak üzere *Sümer* (SÜMERBANK) gibi *Eti* adı da doğal olarak Türk Devrimi'nin tarih ve dil tezlerine koşut olarak devlet temsillerince sahiplenilmiş, ETİBANK ve ETİMADEN devlet kurum adı (1934) olmuştur.⁹⁸ Öyle ki, Etibank'ın metal kumbarası *Eti aslanı* iken⁹⁹, merkez binasının fotoğrafı öğrenci defterlerinin kapak resmi dahi olabilmıştır.

Son olarak Lozan sonrası Türk dış politikasının stratejik sorunu ve Türk-Fransız ilişkilerinin önemli bir inceleme konusu olan *Hatay Meselesi* ('Sancak Meselesi') bağlamında *Hitit=Eti* simge adına eklemli politik bir ad verme öyküsü üzerinde durulabilir. Misak-ı Millî topraklarına iltihak edilmesi sürecinde aşamalarla bizzat Atatürk tarafından izlenen politika ve strateji ile kurulmuş olan 'Hatay Devleti'nin adında saklı 'Hatay' adı özelliğindedir. *Hatay* özel adı, önce politik, yani bir yeni 'devlet'in adı olmuş, sonra ise iltihak süreci tamamlanınca 'kent adı' yapılmıştır. *Hatay* adı, ad verme süreçleri açısından *şiyaseten ad verme* tasarrufudur. Bunun yanında *Hatay* kent adı, idarî olarak il/vilayet adı olur, tarihî eski adıyla 'Antakya' adı da saklanarak Hatay'ın 'ilçe'si statüsünü tarihî dokusu korunarak kazanmıştır. *Hatay* il adının da *Hatti-Hitti*, *Hitit=Eti* üzerinde durularak biçimlendirildiği, Tarih Tezi'ne uygunlaştığı görülmektedir. Bu aynı zamanda uluslararası konjontürle uygunlaşarak resmî uygulamacı bir müdahaledir de. 'Devlet' kurdurulması, adının 'Hatay' olması, meydan okumacı ve sebeplidir. 'Sancak Havalisi'nin Türklüğü ve Araplığı, Fransız manda yönetiminden çıkarılırken 'Suriye'nin territorial "parçası" olması ve bunun daha önceye dayandırılan iddiası, ayrıca Hatay'ın Antakya işaretli olarak 'Arap Yurdu' iddiası, Fransız manda yönetimi ile Arap elitlerinin bu çerçevede uyumlu yaklaşımı bu ad verme sürecinin modern politik tarih zeminidir. Tarihî ideolojik ve etno-demografik bakımdan tortuları görülen oryantalist tezler üzerinden de bir çifte çekişme yaşanmıştır. Fransız Mandası'ndan çıkarken 'Suriye'nin antik ve modern tarihini, gerek Osmanlı dönemiyle, gerekse Selçuklu ve önceki eski dönemleri olarak özellikle Orta Çağları itibarıyla bu bölgenin 'yer tarihi' ile 'ülke tarihi'ni Türksüzleştirerek kasten yazma ve okuma (arkeolojik dayanakları vd.) veya inşa etme, Hatay meselesine, Suriye özelinde ise Arap milliyetçiliği düşüncesine yerleşir.¹⁰⁰ Fransız ve Avrupa kaynaklı Haçlılar Tarihi Edebiyatı, *Latin Şark*, dolayısıyla *Katolik Şark* vurgusu ile beraber antik dünya atfı da hep tazedir. Klasik Arap coğrafya ve tarih metinlerinden beslenip meşrulaştırarak Türk-karşıtı modern Arap taassubuyla Arap tarihçiliğinde rekonstrüktif bir canlandırma yapılır. Arap uluslarında, İngiliz ve Fransız sömürgeci zihniyeti üzerinden de kültürlenmiş Arap aydın ve elitlerinde inşa edilmiş tarihî Türk kompleksine dönük bir reaksiyoner ulusçu tarih yazımı karşısında *Hatay* adı Hitit eklemli olarak simgeseldir. Suriye'de geç Hitit kalıntıları olduğu için özellikli bir cevap olacaktır. 11 Ekim 1936'da *Hatay* adı, *Kurun* gazetesinde (Hakkı Tarık Us, İstanbul, eski *Vakit* sahibi olarak yeni adıyla *Kurun*, 1934-) İsmail Müştak Mayakon'nun *Sancak Havalisinin Yakın Tarihi* başlıklı araştırması esas kaynak tutularak geçer. İskenderun ve civarına yerleşenler de, lokalize edilerek "Eti Türkleri"dir; torunlarıdır. Mayakon'a göre "

⁹⁶ Bkz. <https://www.etietieti.com/eti-gida-sanayi-ve-ticaret> Erişim 03/11/2022.

⁹⁷ Bkz. <http://www.ankara.gov.tr/Etimesgut> Erişim 4/11/2022.

⁹⁸ Bkz. <https://www.etimaden.gov.tr/tarihçe> (<https://www.etimaden.gov.tr/tarihçe> Erişim 3/11/2022).

⁹⁹ Türk finans ve bankacılık tarihi bakımından simgesel objelerinin tasarımları da bellekte kalıcıdır. Bunlar artık antika değerindedir. <https://www.birkultur.com/nesne/nesne-2457/> Erişim 03/11/2022. Etibank okul defteri için bkz. https://www.kitantik.com/product/R5-ETIBANK-OKUL-DEFTERI_1br9qfwl3bn7bsq186w Erişim 03/11/2022.

¹⁰⁰ Ayrıntı için bkz. M. Derviş Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, ATAM Yay., Ankara, 2004.

"Hatay, Atay, Ata, Eti" isimleri hep aynı kökten gelen ve hepsi aynı manayı ifade eden Türk kelimeleridir. Dolayısıyla Hatay "o havalinin adı, Hata'lar Hatay'da yaşayan Türklerin adı", Hatay Devleti ise "Hatay'da teessüs edecek Türk varlığının adıdır." Atatürk Sancak'a 2 Kasım 1936 tarihinde Hatay ismini vermiştir. Siirt sayıyı İsmail Müştak Mayakon'un 10 Ekim 1936 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yazdığı "Tarihten bir Yaprak: Bir Türk Camiasının Adı" adlı başmakalesini *Yeni Mersin* gazetesi de 14 Ekim 1936 tarihli sayısında aynen yayımlamıştır. İskenderun Sancağı için bölge Türklüğünü ön planda tutmak maksadı daima açaktır.¹⁰¹

ETİ=HİTİT atıflı ve devrimci ikonografik alımlama ve kendine mal etme malzemesi olacak çeşitli somut alt-simgeler de vardır ve birçoğu, başkent kimliğinde Ankara kent belleğini ve kültürünü haritalar. Başlı başına "köhne" payitahtı kazandığı zaferle terk ederek, politik rejimiyle beraber tüm gücünü ve enerjisini vermek istediği 'Anadolu'nun 'orta yeri'ni yani 'Ankara'yı yeni başkent yapmak (13 Ekim 1923) da meydan okuyudur. Zira "tozlu" ve "sıtmalı" bu *kasaba Ankara'nın*¹⁰² başkentliği de hem iç hem de dış sesler ve taraflarca sindirilmekte zorlanılır:

Maddî kültürel somut unsurlarıyla *Hitit=Eti* hep canlı, aktüel ve göz önündedir: Eski Ankara sur içi Akkale'de 'Eti Müzesi' adıyla temeli atılan (1921) müze kurma girişimi, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi*'nin de (1938-1968, Mahmut Paşa Bedesteni veya diğer adıyla Kurşunlu Han'ın müzeye dönüştürülmesi) çekirdeğini oluşturmuştur; Akkale'deki eserler o sıra Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde çalışan Alman hititolog Hans Gustav Güterbock başkanlığındaki bir heyet tarafından Müze'ye taşınmış, 1943'te ilk bölümü tamamen ziyarete açılmıştır. Bu dünya çapındaki müzedeki Çatalhöyük ana tanrıça *Kibele* heykeli (Frigya, bolluk-bereket ve doğurganlık temsili ana tanrıça, *Kubaba* Hitit karşılığı, MÖ 7,000-6,500 Çatalhöyük), ayrıca *Güneş Kursu* endüstriyel kültürel çoğaltım açısından anılmalıdır. Ankara Üniversitesi (1946-) ve DTCF (1935-) amblemleri de soyutlama Hitit güneşidir. Bir ara kasıtlı olarak değiştirilmiş Ankara (Büyükşehir) Belediyesi logosu ise 1978'de dönemin Belediye Başkanı mimar Vedat Dalokay tarafından Ankara'nın resmî simgesi kılınan aynı güneş kursudur. Eski adıyla *Lozan* Meydanı, şimdiki adıyla *Sıhhiye* Meydanı'ndaki anıt kurs da dinî tören alemi olarak farklı biçemlerde de tasarlanmış olan Alacahöyük güneş kursudur. Bütün bunların hepsi Cumhuriyet kent belleği olarak anılmalıdır. Fırtına tanrısı Teşup'un Hurri ve Şeri adlı *Boğa'sı* (ve 'boğa kültü') da öne çıkar. Çatalhöyük'ün boğa kafaları özeldir. Yine Anadolu hayvan çeşitliliği içinde, Anadolu'ya özgü 'alageyik',¹⁰³ karaca ve ceylanları dolayısı ile *Geyik* ('geyik kültü') ve boynuzlu geyik, Hitit inanç ve mitolojik panteonunda *kırların koruyucu tanrısıdır*. Bu bakımdan Alacahöyük tunç ve gümüşten geyik heykeli ayrıca mühimdir.¹⁰⁴

Yine temeli 1944'te atılıp 1953'te tamamlanmış inşaatıyla ve kendi simgesel rejimiyle Anıtkabir de bu çerçevede belirtmelidir. Uluslararası bir proje yarışmasını kazanarak inşasına başlanan Emin Onat ve Orhan Arda Anıtkabir projesinin mimari planında bulunan 262 metrelik 'aslanlı yol'a karşılıklı ikişer grup hâlinde, kaide üstüne yerleştirilmiş Hitit üslubundaki 24 aslan¹⁰⁵ özellikle anlamlıdır. Hitit veya Eti Aslanı olunca bir

¹⁰¹ Ayrıca bkz. İsmail Müştak (Mayakon), "Hata-Hatay ve Oronte-Uratube, Harita Üzerinde Mukayeseli Bir Etüd", *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1936. Döneme yerleşerek yıl takibinde olayları serdiği için bk. Volkan Payaslı "Türk Tarih ve Dil Çalışmalarının Fransız Manda İdresindeki Sancak'a ve Hatay Devleti'ne Yansımaları", *Hatay Araştırmaları - VII*, Ahmet Gündüz-Haydar Çoruh-Ömer F. Kadan, İksad Yayınevi, Hatay, 2022, 73-113.

¹⁰² İstanbul'un *Konstantiniyye=Konstantinopolis* olarak ve özellikle İngiliz'in kibri ve bakışında artık 'Üçüncü Sınıf Bir Asya Sultanlığı'na düşmüş bir Osmanlı imgelemi saklı tutularak İngiltere ve diğer I. Dünya Savaşı sonrası işgal güçleri için simgesel değeri ve ihtirası ayrı ayrı çarpıcıdır. Aynı devletlerin bu yeni gerçeği kabullenip sindirmeleri ve sefaretlerini taşımaları da vakit almıştır. Bk. Bilal Şimşir, "Ankara'nın Başkent Oluşu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (ATAM)*, Cilt 7, Sayı 20, 1991, 189-222. Makaleden özellikle 196 vd. okunabilir. Ayrıca bk. Bilal Şimşir, *Ankara... Ankara Bir Başkent'in Doğuşu*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1988.

¹⁰³ Çağdaş Türk ressam Bedri Rahmi Eyüpoğlu'nun (1911-75) CHP heyeti ile Çorum (dolayısıyla Hitit'le tanışması) gezisinin (1941-1942) resmine etkisi bilinir; Ankara Büyük Tiyatro ve Opera Binası Girişi kapı üstü 'Ankara Opera Geyikleri' (1946) Panosu, çağdaş Türk resminde Anadolu uygarlıklarından ve Anadolu Türk folklorik unsurlarından alımlama örneğidir. Başka ressamların tematik olarak Hitit'ten esinlendikleri de görülür; nitekim Nuri Abaç'ın (1926-2008), Osman Hamdi Bey'in ikonik resminin iletilisine ve adına, yani 'Kaplumbağa Terbiyecisi'ne telmihle Hitit kaya kabartmalarından esinle 'Aslan Terbiyecisi' (1966) yapıtı belirtilebilir. Resimde bu esinler uyandırılırken, son yıllarda Hitit tarihi ve Hitit'le ilgili ne varsa bir bakıma Türk Hitit İptilası veya Çılgınlığı ya da *Hittitemania* edebiyat pazarında da sonuçlarını vermiş gözükmektedir. Yalnızca Osmanlı Tarihi de değil, Selçuklu'yu da alarak tarihi konu yapan, büyük ölçüde propaganda öykülemeleri doğar; romanlar, tv dizileri, popüler kültürün perdesinde 2000'li yılların politik havasını solur. Hepsi alıcısını bulmuştur. İktisatçı yazar Mahfi Eğilmez'in iki kitabı; çok satan *Anitta'nın Laneti* (2002) ve *Hattuşa'dan Kaçış* (2008) belirtilebilir.

¹⁰⁴ Bkz. Nihal Uzun, *Başlangıcından MÖ II. Bin Yıl Sonuna Kadar Anadolu'da Geyik Tasvirleri*, Aydın Adnan Menderes Ü, Aydın, 2019.

¹⁰⁵ Bkz. *Fotoğraflarla Etnografya'dan Anıtkabir'e*, Haz. Muammer Bedi Taylak, TBMM Yay., Ankara, 2021, 95. Hattuşa=Boğazköy ve Alaca'daki Alacahöyük'ün Büyük Krallık dönemi apotropeik aslan figürleri vb. Kütleli Aslanlı Kapı'nın aslanları ve biçim-biçem olarak Hitit aslanı (Anadolu Medeniyetleri Müzesi ve başka kent müzelerindeki örnekleri, Niğde Göllüdağ, Maraş Elbistan, Adana Karatepe vd.) saray, tapınak vd. işlevli yontu ve kabartılardaki, mühür ve başka objelerdeki bezeme biçimleşme ayrışır. Aslan Ön

başka örnek daha verilebilir: Cumhuriyet'in 10. Yılı'nda Türkiye'yi debdebeli bir biçimde ziyaret eden Sovyet Heyeti içinde Sovyet sanatı temsilcileri de vardır. Hem Sovyet hem de Devrim sineması bakımından ve ayrıca Cumhuriyet kuşaklarının yeni devrimci sanatına etkisi düşünüldüğünde Sovyet sanatına, akım ve temsilcilerine öykünme ve yakınlaşmaları yanında, sanat alış-verişi bağlamında da manidar bir yapıt olan 'Ankara: Türkiye'nin Kalbi' (= *Ankara Serdtse Turtsii*) siyah-beyaz belgesel filmi (Yön: Sergey Yutkeviç-Lev Arnştam, 1933, 8mm, 135 d.)¹⁰⁶ 1933 yılı Sovyet resmî heyetinin ikili ilişkiler açısından sonuçlarındandır. Bu belgeselin kareleri de *Hitit=Eti* göstergesi için kayda değer sayılmalıdır. Belgesel metninde geçtiği üzere "Ankara'ya Anadolu'nun kalbine, Türkiye'nin kalbine", ayrıca 'Ankara Yeni Türkiye'nin başkenti' fon yazısı ve karşıtlık ilişkisi simge bombardımanında belirir: Çorak bozkır ve vaha, doğan güneş motifi, tiftik keçisi ve çobanla beraber, at-deve-kağrı üçlemesi ve otomobil karşıtlığı, mekanik çağa ve dünyaya geçiş, 'Anka' kuşunun küllerinden yeniden doğuşu canlandırması belgeseldeki hayranlık ve övgünün somutlaştırılmasıdır. Köylü-kentli, gazi, yaşlı:genç kız ve delikanlılar, çocuklar, izciler, bayrak, ay-yıldız, "Türkiye'nin yazı olarak vurgusu, büyük-geniş caddeler, Ulus'un öne çıkarılması, yeni binalar, bankalar, devlet binaları, yeni mektepler ve karma öğretim vurgusu, elbette Ankara Kalesi, sur içi, insan kalabalığı, esnaf, mekanik araçlarla folklorik unsurlar, seymen-zeybek oyunu ve müziği, konservatuar ve çok sesli müzik, eski Meclis binası, Ankara Palas, Ziraat Enstitüsü, hastaneler, 'örnek hastane', *fötr* şapkalı, takım elbiseli, kasketli insanlar hemen fark edilen sahnelerin unsurlarıdır. Belgeselde, *antik* Anadolu ve *antik* Ankara ile *yeni* Ankara'nın her şeyi devralması (nitekim uçaktan kuşbakışı eski: yeni Ankara görüntüsü başta verilir) işaret edilir, dolayısıyla başlamış kazılardan çıkarılarak Akkale'de açıkta toplanmış eski eserlerin hepsi belgeselde göstergesel olarak simgeseldir; Augustus tapınak sütunu vd. Hitit çivi yazılı tableti ve aslanı art arda bütün kareyi odaklı kaplar (dakika 29.12-30.38). Yine Ankara Halkevi (eski Türk Ocağı) binası, Ulus meydanı Atlı Atatürk heykeli ve bir aslan heykeli daha görüntülenir (43.41-53 arası). Bunların hepsi 'Hitit=Eti'ye özgü, Cumhuriyet'in bu uygarlığı Türk Tarih Tezi çerçevesinde sahiplenildiğinin ve bunun Sovyet tarafından da anlaşıldığına dair simgesel bir atıftır.¹⁰⁷

Hacettepe Üniversitesi kurumsal kimliğinin bir parçası olarak son derece stilistik ve abstrakt geyik logosu da belirtilebilir.¹⁰⁸ Hitit soylu meclisi veya tek başına meclis, kurul anlamını taşıyan *Panku*, *Pankuş* ise *Pankuş* olarak (I. Hattuşili ve Telipinu fermanı)¹⁰⁹ dile mal edilmiştir. Yazar ve gazeteci Nihat Genç tarafından kurulan *Veryansın* internet haber sitesi ve You-tube (Türkiye) haber kanalının girişimiyle kurulan yayınevinin adının *Pankuş*, logosunun çift başlı kartal olarak seçilmiş olması, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına duyulan özlemi simgeliyor olmalıdır (2019).

Sonuç

Tarih boyunca eski veya yeni bir yer adı, siyasî egemenin (hükümetler ve devletleri) resmî karar verici ve uygulayıcı kurullarınca, çok çeşitli iç ve dış sebeplerle, dolayısıyla resmî meşruiyet içinde yapay dış müdahalelerle değişir. Yerli ahali sözlü ve yazılı olarak kuşaktan kuşağa aktarırken, siyasî egemen de resmen sürekli olarak bu değişiklikleri kayda alır. Örneğin atıf bir bölgenin, bir kentin ve köylerinin, yörenin "eski" bir yer adını kolektif belleğinde çeşitli kayıt belgelerle; yerüstü, yeraltı harabeleri, arkeolojik kalıntılar, mimari yapılar, binalar, her cins kağıt, taş ve başka maddî unsurlara yazılı olduğu gibi sözlü de saklayabilir, aktarabilir. Bir devletin bürokratik resmî kurulları ve yazılı (basılı, basılı olmayan) modern kayıtları, arşiv olarak her ikisini de saklar:

Asya sanatının da simgelerinden başlıcasıdır, kuvvet temsilidir, kötülüklerden koruyucu, korkutucu özelliğinden ötürü kent sur kapılarına ve tanrı kaidelerine yerleştirilmiştir; Alacahöyük aslanları bu anlamı da taşır. Karkamış'ta *Haberciler Duvarı* aslan gövdeli sfenks; kartal kanatlı aslan gövdeli insan başlı grifon; boğa-insan, aslan-insan figürleri Anadolu'da görülür. Bk. A. Mubibbe Darga, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul, 1992, 113-119. Ayrıca bk. Malik Ejder Demirtaş, *Başlangıcından M.Ö. I. Bin Ortalarına Kadar Eski Anadolu Sanatında Boğa-İnsan ve Aslan-İnsan Karışık Varlıkları ve Tasvirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Hitit Ü, Çorum, 2018. Sıklıkla turizm içerikli metinlerde 'bin tanrılı şehir' olarak tanıtılan Hattuşa için tek başına bu niteleme söylendiğinde, hemen yalnızca Hattuşa'nın akla gelmesi de bu çerçevede belirtilebilir.

¹⁰⁶ Bkz. Yalçın Lülecı, "Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği Arasındaki Sanatsal İlişkiler: "Ankara: Türkiye'nin Kalbi" Belgeseli Örneği", *İnsan&İnsan*, Sayı 2, Güz 2014, 40-61.

¹⁰⁷ You-Tube 'İşte Atatürk' platformu (isteataturk.com). <https://www.youtube.com/watch?v=R2GM6H6w1ik> Erişim 10/01/2023.

¹⁰⁸ Tasarımı üniversitenin çekirdiğini oluşturan tıp fakültesi ve Sıhhiye yerleşkesi, kuruluş öyküsüyle de ilişkili olarak Hacettepe'li ilk mezunlardan (1963-64 girişliler) tıp profesörü Prof. Dr. Yücel Tanyeri'ye aittir. Hakkında bk https://www.hacettepe.edu.tr/hakkinda/kurumsal_kimlik Erişim 10/01/2023.

¹⁰⁹ Bkz. İlker Koç, "Eski Hitit Kralı Telipu, Dönemi ve Fermanı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (1), 83-98.

Bir yeni egemenin yönetimine geçmiş toprakların hem fizik, hem de topografya ve coğrafya bilimince haritalanması (ölçekli hudutların belirlenmesi/değiştirilmesi), dolayısıyla atıf bir coğrafi birimin eski, yeni, kullanımdan düşerek/düşmeyerek birden çok adı (formel yazım farkları) olabilir. Hükümetler tarafından kollektif ulusal yazılı/sözlü belleğe nihaî girmiş olan ile yerel düzeyde yazılı/sözlü bellekte saklı tutulagelen yan yana durur; atıf yer adlarını bir yeni egemen ya kökten değiştirir ya da bu keskin, tasfiyeci tasarruf yanında başka, tercihli yöntemini izler. Türk ve Türkçe bağlamında ad vermede yeni adı eski adından (hangisi ise, en eski, en yeni) ya Türkçeleştirir ya da yeni ad verir (illâ ki karakteristik fizikî doğal ve doğal olmayan bir çerçeveye göre ad alır); boş arazilerin/toprakların nüfusa açılmasıyla kendi kurduğu, imar ve bina edeceği gerçek yeni yerleşime başta ahali ile siyaseten kendisinin ad vermesi durumu yaşanır.

Çalışmanın merkezinde konu yapılan HİTİT=ETİ üzerinde iç ad ve dış ad ilişkisi, 1923 ve sonrası Türk Devrimi'nin iki önemli politik ve ideolojik tezi etrafında ulus-devletleşmenin Batı rekonfigurasyonu ile entellektüel ve bilimsel zihin karışıklığı sürerken kurulur. Yapay bir müdahale olarak, Devrim'in tarih ve dil rekonstrüksiyonları itibarıyla temel kaynak metninin çerçeve diskurlarının popülarizasyonu ve aynı zamanda *tarih* ve *sosyal bilgiler* gibi Türk örgün eğitiminin ders kitaplarının içeriğinde (1939-) sürekli tekrarlanarak, bilimsel açıdan Tezler'in hükmü ve değeri kalmamış olsa bile, her ikisi de daha fazla görünür, kalıcı kılınmıştır. Coğrafi eski yer adı *Anadolu* ve *Türkiye* için seçilen simgesel uygarlık ve bu uygarlığın adı - kollektif adıyla galat olarak *Hitit*, Batı dillerinden tahvil edilip Türkçeye uygunlaştırılarak, uydurma bir ETİ olmuştur.

Sonuçta *Eti*'ye tahvil edilen pek çok şey, Cumhuriyet hükümetlerinin (1923-) siyaseti ile bilimsel, akademik ve entellektüel yazar-çizerlik ve gazetecilik yoluyla, çok çeşitli sanat-estetik temsilcilerinin ikonografik gayretiyle kültürel belleğe yerleştirilebilmiştir. Sermayedar, küçük burjuva, taşra kent esnaf vd. kesimlerin, mimari-mühendislik, imar ve diğer disiplinlerin temsilcilerinin dikey, yatay olarak birbirleriyle formel, informel kavuşma ve etkileşimleri, "bilimsel" olsun veya olmasın, otoritelerini bularak Eti bilgisi ve yorumunu benimsemişlerdir. Simgeler, endüstriyel olarak çoğaltılmış ve popüler kültüre de mal edilmiştir. ETİ veya HİTİT, her ikisi de toplumsal kültürel ve politik bellekte, yalnızca bilim, edebiyat ve sanat çevrelerinin olmaktan çıkmak suretiyle halka mal edilmiş, bu bir çağa veya döneme mahsus özel (antik Anadolu yer, topluluk, uygarlık) adlar, objektif ve sübjektif kullanım değeriyle *terim* kullanımı sabit kalsa bile, HİTİT gitgide yer kaplamış, ETİ ise daima HİTİT yanında yerini korumuş, simgesel (kültürel) rejimini, kendi mecaz dilini yazılı ve görsel metinlerde kurarak, düşündürerek, kod anlamıyla ikonik sözcük hâline getirmiş, hep başlangıç dönemine atıf anlamlı tipik bir gösterge olmuştur. *Hitit*, *Eti*, ayrıca kuşkusuz *Sümer* ve diğerlerinin adlarının her yerde, az-çok görünür olması, birbirini sıralı izlemesi, başı bu ikisinin (: Hitit, Sümer) çekmesi, umarsızca ve keyifle Türk öncesi tüm eski Anadolu uygarlıklarının mirasını sahiplenerek canlı topluma kuşaktan kuşağa aktarımında belirleyici olmuştur.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Abu-Lughod, J. L. "The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance". *International Journal of Middle East Studies*. Vol. 19 (2), May 1987, 155-176.

Ağarı, M. "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubî ve İstahrî". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 2007, 169-191.

Ak, M. "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. Cilt 2, Sayı 4, 2004, 169-212.

Akurgal, E. *Anadolu Kültür Tarihi*. TÜBİTAK Yay., Ankara, 2005.

Alp, S. "Kaniş-Anişa-Nişa-Erken Hitit Çağının Bir Başkenti". *Belleten*. Cilt XXVII, Sayı 27, Temmuz 1963, 367-376.

- Alp, S. "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kaneş/Neşa'da Hititlerin Varlığı ve Yoğunluğu (Bilimsel Bir Oluşumun Öyküsü)." *Archivum Anatolicum*, Sayı 3, 1997, 1-17.
- Alp, S. *Hitit çağında Anadolu – Çivi yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*. İstanbul: TÜBİTAK Yay., 2000.
- Alparlan, M. *II. Muvatalli ve Dönemi*. Doktora Tezi, İstanbul Ü, İstanbul, 2007.
- Alparlan, Metin (Ed.) *Hititolojiye Giriş*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yay., 2009.
- Alpman, A. "Hurriler." *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt XIV-25, Ocak 1981, 283-313.
- Atsız H. N. -Ahmet N. "Anadolu'da Türk yer adları." *Türkiyat Mecmuası*. Sayı 2 (1926) (b.t. 1928).
- Atsız H.N. *Dalkavuklar Gecesi. Romancık*. İstanbul: Aylı Kurt Yay., 1941.
- Atsız, H.N. (Haz.). *Oruç Beğ Tarihi*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1972.
- Baker, J.R. *Race*. Athens-Georgia: Foundation for Human Understanding, 1981.
- Balkan, K. *Kanış Karum'unun Kronoloji Problemleri Hakkında Müşahedeler*. Ankara: TTK Yay., 1955
- Barth, Fr., Andre G., R. Parkin, S. Silverman (Eds.), *One Discipline, Four Ways: British, German, French, and American Anthropology*. Chicago, 2005.
- Bartulin, N. *The Racial Idea in the Independent State of Croatia*. Leiden: Brill, 2014.
- Barutcu Özönder, F. Sema. "Türkler ne zaman bir millet idi? I. Ortak bir köken mitleri vardı: Bir dışı-kurttan türemişlerdi." *KÖK Araştırmalar*. I/2, Güz 1999, 65-92.
- Barutcu Özönder, F. Sema (Ed.). *Kâşgarlı Mahmud Kitabı*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 2008.
- Behar, B. E. *İktidar ve Tarih Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*. İstanbul: Afa Yay., 1992.
- Berbercan, M.T. "Coğrafya Terimleri Sözlüğü Olarak Divânu Lugâti't-Türk." *Dede Korkut*, Cilt 6 (12), Nisan 2017, 1-12.
- Bernasconi, R. *Irk Kavramını Kim İcat Etti? Felsefi Düşüncede Irk ve Irkçılık*. Haz. Zeynep Direk, Çev. N.Öktem-İ. Esiner-T. Meriç, İstanbul: Metis Yay., 2007.
- Bilgiç, E. "Anadolu'nun İlk Târihi Çağının Rekonstrüksiyonu." *AÜ DTCF Dergisi*. Cilt VI-5, 1948, 489-516.
- Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar, Müzakere Zabıtları*. İstanbul, 1932.
- Boykoy, S. "Türkiye'de 1939-1945 Yıllarında Tarih Öğretim Programları ve Tarih Ders Kitaplarının İncelenmesi." *UÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Yıl: 12, Sayı: 21, 2011/2, 157-81.
- Bryce, T. *The Kingdom of The Hittites*. Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Burchardt, J. L. *Travels in Syria and the Holy Land*. London, 1822.
- Cahen, Cl. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. Çev. Y. Moran, İstanbul: E Yay., 1984.
- Collins, B.J. *The Hittites and Their World*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007
- Çapa, M. "Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarih öğretimi." *AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) Atatürk Yolu Dergisi*. Cilt 29, Sayı 30, 2002, 39-55.
- Cardona, G. -D. Jain, *Indo-Aryan Languages*. NY: Routledge, 2003.
- Cardona, G. "Indo-Aryan Languages" <https://www.britannica.com/topic/Indo-Aryan-languages> (Erişim: 11/01/2023).
- Comte de Gobineau, Joseph-Arthur. *Essai sur l'inégalité des races humaines*. Paris: Firmin Didot Frères, 1853-1855.
- Copeaux, E. *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*. Çev. A. Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998.
- Cramer, J. A. *Geographical and Historical Description of Asia Minor; With a Map*. Vol. I, Oxford: Oxford University Press, 1832.
- Çoruk, A. Ş. "Oryantalizm Üzerine Notlar." *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt IX, Sayı 2, Aralık 2007, 193-204.
- Darga, A. M. *Hitit Sanatı*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları.
- De Fontenette, Fr. *Irkçılık*. İstanbul: İletişim Yay., 1991.

- Demir, G. Y. "Türk Tarih Tezi İle Türk Dil Tezinin Kavşağında Güneş-Dil Teorisi." *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 11, Sayı 19, 2010/2, 385-396.
- Demirtaş, M. E. *Başlangıcından M.Ö. I. Bin Ortalarına Kadar Eski Anadolu Sanatında Boğa-İnsan ve Aslan-İnsan Karışık Varlıkları ve Tasvirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Hitit Ü, Çorum, 2018.
- Deniker, J. "Essai d'une classification des races humaines, basée uniquement sur les caractères physiques." (Année 1889, 12, 320-336) ve 'Les Races de l'Europe' (8, Année 1897, 189-208 ve 291-302).
- Deniker, J. *Les Races et Les Peuples de la Terre*. Paris: Masson et Cie, 1926.
- Deniker, J. *The races of man: an outline of anthropology and ethnography*. London: W. Scott; New York: Charles Scribner's Sons, 1913.
- Desti, M. *Anadolu Uygarlıkları*. Ankara: Dost Kitabevi, 2011.
- Dinçer, M. "Hurrilerin Menşei ve Hurri-Subar Sorunu." *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi (OANNES)*, 2 /1, Mart / March 2020, 1-23.
- Dinçol, A. "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. Cilt I, İstanbul: Görsel Yay., 1982.
- Esin, E. "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri." *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*. Cilt VI (10-11), 1968, 135-215 (Ayrı basım, 1972).
- Erdem, İ. "Bir Ortaçağ Kenti Antalya: Geç Antik dönemden Selçukluların Sonuna Genel Bir Yaklaşım (I)." *Adalya (Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yıllığı)*. V, 2001-2002, 163-172.
- Erkut, S. "Çiviyazılı Hitit Tabletleri." *Belleten*. Cilt LXI, Sayı 232, Aralık 1997, 495-498.
- Eyice, S. "Atatürk'ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları." *Belleten*, Cilt XXXII, Sayı 128, Ekim 1968, 509-526.
- Eyice, S. "İstanbulun Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme." *İstanbul Ü Türkiyat Mecmuası*, Cilt 14, 1965, 199-216.
- Garstang J. & O. R. Gurney. *The geography of the Hittite empire*. London: British Institute of Archaeology in Ankara, 1959.
- González, P. P. F. "Ératosthène de Cyrène", *Dictionnaire des Philosophes Antiques*. Richard Goulet (Ed.). Vol. III, CNRS Ed., Paris, 2000, 188-236.
- Götze, A. "Anatolia From Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish", *History of the Middle East and the Aegean Region c. 1380-1000 B.C.* Albrecht Goetze (Ed.). Cambridge, 1975.
- Gözübüyük, Ş-Kili, S. *Türk Anayasa Metinleri Senedi İttifak'tan Günümüze*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.
- Greenfeld, L. *Five Roads to Modernity*. Cambridge&Massachusetts: Harvard University Press, 1992.
- Gurney, O. R. *The Hittites*. London: Penguin Books, 1952.
- Günaltay, Ş. "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatlara Mahiyeti Tezin Kat'ı Zaferi." *Belleten*, Cilt II, Sayı 7-8, Temmuz 1938, 337-365.
- Günbattu, C. *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, 2. Baskı, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yay., 2017
- Günther, H. F. K. *Rassenkunde Europas*. 2d ed., Munich, 1926.
- Gür B. *Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında Anadolu'daki Deniz Kavimleri Sorunu*. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Ü, İzmir, 2010.
- Güterbock, H. G. "The North Central Area of Hittite Anatolia." *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 20, No. 2 (Apr., 1961), 85-97.
- Hase, Charles Benoît. "Rapport lu, le 15 mai 1835, à l'Académie royale des Inscriptions et Belles-lettres de l'Institut, sur un envoi fait par M. Texier, et contenant les dessins de bas-reliefs découverts par lui près du village de Bogaz-Keui, dans l'Asie mineure" *Rapor'un harfî çevirisi*: "M. Texier tarafından gönderilen, Küçük Asya'da Boğazköy (=Bogaz-Keui) köyü yakınında kendisi tarafından keşfedilen kabartmaların çizimlerini de içeren bir posta üzerine, Enstitü'nün Kraliyet Yazıtlar ve Güzel Sanatlar Akademisi'nde 15 Mayıs 1835'te okunan Rapor", *Journal des Savants*, Juin 1835, 368-376.
- Haşim, A. *Üç Eser. Bize Göre - Gurebâhâne-i Laklakan - Frankfurt Seyahatnamesi*. İstanbul: MEB Yay., 1988.
- Hawkins, J. "The Neo-Hittites States of in Syria and Anatolia", *Cambridge Ancient History (CAH)*. III, 1, 372-441.

Helleland, B., Ch.- Ore and S. Wikstrøm (Eds.), *Names and identities*. Oslo Studies in Language, (4) 2, Oslo: University of Oslo, 2012.

Hourani, A. "The Islamic City in the light of recent research", *The Islamic City: A Colloquium*. A Hourani-S. M. Stem (eds), 1970, Philadelphia: University of Pennsylvania Press,

İnalçık, H. "İstanbul: An Islamic City.", *Journal of Islamic Studies*, Vol. 1 (1990), 1-23.

İnan, A. "Türk etnolojisini ilgilendiren birkaç terim-kelime üzerine", *Türk Dili [Araştırmaları Yıllığı] Belleten*. Cilt (4)1, 1956, 179-195.

İnan, A. "Ulus Terimi Üzerine", *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara: TTK. Yay., 1987, 622- 624.

İnan, Afet. *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*. Haz. Arı İnan, İstanbul: İş Bankası Yay., 2007. (Sair yapıtları dipnotta belirtildi).

Jordan, P. "Place names as ingredients of space-related identity" B. Helleland, Ch.-Ore and S. Wikstrøm (Eds.), *Names and identities* (=Oslo Studies in Language, 4, 2), 117-131, Oslo: University of Oslo, 2012.

Jordan, P. "The Crucial and Contested Concept of Endonym and Exonym." *Onomastica*. LXV/1, 2021, 23-37, <https://doi.org/10.17651/ONOMAST.65.1.1>.

Jordan, P. "The endonym/exonym divide from a cultural-geographical perspective." *Language and Society*. 10, 2019, 5-21.

Jordan, P. "The Importance of using exonyms–pleading for a moderate and politically sensitive use", J. Sievers (Ed.), *Second International Symposium on Geographical Names "GeoNames 2000"*. Frankfurt am Main, 28-30 March 2000 (=Mitteilungen des Bundesamtes für Kartographie und Geodäsie, 19), Frankfurt am Main, 87-92.

Jordan, P. "Towards a comprehensive view at the endonym/exonym divide", P. Woodman (ed.), *The Great Toponymic Divide. Reflections on the definition and usage of endonyms and exonyms*. 19-32. Warszawa: Główny Urząd Geodezji i Kartografii, 2012.

Jordan, P. "What is an endonym? Still a question after decades of standardization", *The 25th UNGEGN Session*. Nairobi, 5-12 May, 2009, WP. 32.

Jordan, P. & Woodman P. (eds.), *Criteria for the use of exonyms, proceedings of the 17th UNGEGN working group on exonyms meeting*. Zagreb, 14-16 May 2015, Kovac: Verlag Dr, 2016.

Juin, Hubert. "Un grand poète romantique", http://classiques.uqac.ca/classiques/gobineau/essai_inegalite_races/inegalite_hubert_juin.html (Erişim: 23/01/2023).

Kadmon, N. *Glossary of terms for the standardization of geographical names: Addendum*. (UN document ST/ESA/STAT/SER.M/85/Add.1, 07-60262, dated 16 November 2007.

Kara, A. "XIX. Yüzyılda Çorum'da İdari ve Mülki Yapı." *1. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, 5-7 Kasım 2010, Ankara, Bildiriler KitabıAnkara: TYB Yay., 2011, 108-121.

Karasu, C. "Hattuşa-Boğazköy Arşiv-Kitaplık Sistemleri Üzerine Bazı Yorumlar." *Archivum Anatolicum*. Cilt 3, Sayı 1, 1997, 215-238

Karağuz, G. *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2002.

Kayapınar, A. "İbn Haldûn'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım." *İslâm Araştırmaları Dergisi*. Sayı 15, 2006, 83-114.

Keleş, D. *Türk Adbilimi Bibliyografyası*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Ü, Ankara, 1996.

Kılınçkaya, M.D. *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*. Ankara: ATAM Yay., 2004.

Kınal, F. "Şuppiluliuma'nın Suriye Seferleri." *Belleten*. Cilt XI, Sayı 41, Ocak 1947, 1-13.

Kınal, F. "Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi." *Tarih Araştırmaları Dergisi*. Sayı 15, 1969, 1-15.

Koç, İ. "Eski Hitit Kralı Telipu, Dönemi ve Fermanı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, 2022, 83-98.

Kononov, A. N. "Kıpçak, Kuman, Kumuk kavim adlarının etimolojisi üzerine." Çev. M. Uğurlu, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 10, 2000, 518-526.

Koşan O. Z. "Antik Çağ'da Kızılırmak." *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20 (3), 2021, 1032-1042.

- Kramers, J. H. *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*. Mütercim: Ömer Rıza, İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1352 H.=1932 M.
- Kramers, J. H. "Coğrafya." *İslâm Ansiklopedisi* (MEB, Eskişehir). Cilt III, 1997, 204-205.
- Kuzucuoğlu R. *Eski Asurca Metinlerde Geçen Coğrafya Adları*. Doktora Tezi, Gazi Ü, Ankara, 2007
- Laroche, E.. *Catalogue des textes Hittites*. Etudes et commentaires (dizisi). Vol. 75, Paris: C. Klincksieck, 1971.
- Laroche, E. *Recueil de l'onomastique hittite*. Vol. 1, Paris: C. Klincksieck, 1951.
- Leclant, J. "Aux Sources de l'égyptologie européenne: Champollion, Young, Rosellini, Lepsius." *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*. Année 1991, 135e année, N.4, 743-762
- Lévi-Strauss, C. *İrk, Tarih ve Kültür*. Çev. Işık Ergüden, İstanbul: Metis Yay., 1997.
- Lewis, B. "The Historical Roots of Racism." *The American Scholar*, Winter 1998, Vol. 67, No. 1 (Winter 1998), 17-25;
- Linke U. *Blood and Nation: The European Aesthetics of Race*. Philadelphia, 1999.
- Luckenbill, D. D. "The Hittites." *The American Journal of Theology*. 18(1) Jan., 1914, 24-58.
- Lüleci, Y. "Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği Arasındaki Sanatsal İlişkiler: "Ankara: Türkiye'nin Kalbi" Belgeseli Örneği", *İnsan&İnsan*, Sayı 2, Güz 2014, 40-61.
- Mallory, J. P. *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology, and Myth*. New York: NY Thames and Hudson, 1989.
- Marçais, W. "Islamisme et la vie urbaine." *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et Belles-Lettres*. Année 1928, 7-1, 86-100.
- Mayakon, İ. M. "Hata-Hatay ve Oronte-Uratube, Harita Üzerinde Mukayeseli Bir Etüd", *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1936.
- Matthews, R.-C. Glatz. "The Historical Geography of north-central Anatolia in Hittite period: Texts and archeology in concert." *Anatolian Studies*. 59 (2009), 51-72.
- Metin, C. *Türk Tarih Tezi ve Tarih Ders Kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1923-1960)*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Ü, Ankara, 1998.
- Miquel, A. "Ville et grande ville dans l'Islam médiéval (IXe-Xe siècles)." *Mélanges de l'école française de Rome*. Année 1995, 107-1, 99-106.
- Oren, E. D. *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, Philadelphia: The University Museum, 2000.
- Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1935.
- Otten, H. "Hitit Tarihinin Kaynakları ve Eski Doğu Kronolojisi." Çeviren: Dr. Hayri Ertem, *Bellekten*, Cilt XXXIII, Sayı 24, Temmuz 1969, 359-369
- Özcan, A. T. "XVI. Yüzyıla kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları." *Türkiyat Mecmuası* (İstanbul Ü). Cilt 22 (2), 2012 (Güz), 63-82.
- Özcan, K. "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)." *Gazi Ü Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*. Cilt 20 (2), 2005, 251-265.
- Özgüç, T. "Anitta Hançeri." *Bellekten*, Cilt XX, Sayı 80, Ekim 1956, 29-35.
- Özgüç, T. *Kültepe / Kaniş / Neşa*. 1. Baskı, YKY, İstanbul, 2005.
- Pittard, E. "L'Homo Alpinus", Pierre Allorge (Ed.), *Contribution à l'étude du peuplement des hautes montagnes*. Paris: Paul Lechevalier, 1928, 12-25.
- Poliakov, L. *Le mythe aryen, essai sur les sources du racisme et des nationalismes*. Paris: Calmann-Lévy, 1972.
- Riis, P. J. "Les Provenances de Pierres de Hama." *Anadolu/Anatolia* (AÜ DTCTF Arkeoloji B Dergisi), Sayı 21, 1978, 47-54.
- Ripley, W. Z. "Deniker's Classification of the Races of Europe." *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. Vol 28, No. (1899), 166-173.
- Ripley, W. Z. *The Races of Europe: A Sociological Study*. New York, 1899.
- Robert, N. "The Land of Hittites: Airs, Waters, Places", *Hittite Landcape and Geography*, Marc Weeden-Lee Z. Ulmann (Ed.), with maps Zenobia Homan, Brill, Boston, 2014, 17-27.
- Romero, L. *Ecce Homo! A Lexicon of Man*. Amsterdam: John Benjamins B.V, 1979.

- Payaslı, V. "Türk Tarih ve Dil Çalışmalarının Fransız Manda İdresindeki Sancak'a ve Hatay Devleti'ne Yansımaları." *Hatay Araştırmaları – VII*, Ahmet Gündüz-Haydar Çoruh-Ömer F. Kadan, İksad Yayınevi, Hatay, 2022, 73-113.
- Peker, H. *Suriye Üzerindeki Hitit Hakimiyetinin Kurulması: M.Ö. II. Binyılda Eski Yakındoğuda Süper Güçler ve Küçük Devletler*, Doktora Tezi, İstanbul Ü, İstanbul, 2009.
- Said, E. *Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Kolu*. Çev. Nezih Uzel, İstanbul: Pınar Yay., 1982.
- Said, E. *Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları*. Çev. Berna Ülner, İstanbul: Metis Yay., 1999.
- Sarıcaoğlu, F. "Kâşgarlı Mahmûd: İlk Türk Haritacısı", *Kâşgarlı Mahmud Kitabı*. Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yay., 2008, 121-132.
- Sever, H. "Asur Siyasî Tarihinin Ana Devreleri." AÜ *DTCF Dergisi*, Cilt XXXI- 1-2, 1987, 421-428.
- Sezen, T. *Osmanlı yer adları*. 2. Baskı, Ankara: T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Yay. No: 26,2007.
- Sezgin, F. "2. Bölüm: Coğrafya", *İslâm'da Bilim ve Teknik* (Eckhard Neubauer'in katkısıyla). Cilt III, Çev. Abdurrahman Aliy, Yay. Haz. Hayri Kaplan-Abdurrahman Aliy, 3. Baskı, Ankara: TÜBA Yayınları, 2015, 3 -33.
- Sipahi, T. Arkeoloji-Eski Anadolu Uygarlıkları-Tunç Çağları-Hititler. E-Kitap, <https://www.kulturportali.gov.tr/medya/dokuman/kategori/arkeoloji/erişim/29/12/2022>.
- Sözeri, C. *Eski Asurca Metinlerde Geçen Maden İsimleri*. Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Ü, Aksaray, 2022, 9-20.
- Steadman S. R. and G. McMahon (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Süel, A.-M. Süel "Başkent Şapınuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi", *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu 2 Ekim 2010*. Bildiriler Kitabı. Çorum: Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayın No: 5, 2012, 93-110.
- Süel, A. "Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı." *Bellekten*. Cilt LIX, Sayı 225, Ağustos 1995, 271-283.
- Sümer, F. *Eski Türklerde Şehircilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1984.
- Şahin, İ. *Adbilim*. 5. Baskı, 2021, Ankara: Pegem Akademi.
- Şahin, H. A. *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı MÖ 1975-1725*. Kayseri: Erciyes Ü Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yay., 2004.
- Şemseddin Sami. "Millet." *Kâmus-ı Türkî*. 2. Baskı, İstanbul: Çağrı Yay., 1987.
- Şemseddin Sami. "Aria." *Kâmûs'u'l-Âlam Tarih ve Coğrafya Lûgati ve Tâbir-i esahhiyle kâffe-yi esma-yi hassa-yi camidir*. Birinci Cild, İstanbul, 1889, 167.
- Şentürk, R. "Millet." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 30, 2020, 64-66.
- Şeşen, R. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İSAR Yay., İstanbul, 1998, 100-109.
- Şimşir, B. "Ankara'nın Başkent Oluşu." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (ATAM)*. Cilt 7, Sayı 20, 1991, 189-222.
- Şimşir, B. *Ankara... Ankara Bir Başkent'in Doğuşu*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1988.
- Taeschner, Franz. "Osmanlılarda Coğrafya", Terc. Hamid Sâdi, *Türkiyat Mecmuası* (İstanbul Üniversitesi). Cilt II, 1928, 271-314.
- Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları 1994 Buca Sempozyumu*. Yay. Haz. Salih Özbaran, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2008.
- Taylak, M. B. *Fotoğraflarla Etnografya'dan Anıtkabir'e*, Ankara: TBMM Yay., 2021.
- Texier, Charles. *Description de l'Asie Mineure, faite par ordre du Gouvernement français, de 1833 à 1837, et publiée par le Ministère de l'Instruction publique; Première partie. Beaux-Arts, Monuments historiques, plans et topographie des cités antiques*. par Charles Texier, Correspondant de l'Institut. Gravure de Lemaître. Ouvrage dédié au Roi. Premier volume., Paris: Typographie de Firmin Didot Frères, Libraires Imprimeurs de l'Institut de France, 1839.
- Timurtaş, F. K. "Şemseddin Sami ve Kâmûs-ı Türkî." Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 2. Baskı, İstanbul: Çağrı Yay, 1987, 5-16.
- Togan, Z. V. *Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar, Müzakere Zabıtları* (İstanbul, 1932), 167-93, 369-400.
- Togan, A. Z. V. *Umumî Türk Tarihine Giriş, I. Cild En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay, 1970.

- Togan, İ. "Hititlerin ismi ve cismi", <https://tarihdergi.com/hititlerin-ismi-ve-cismi/> (Erişim: 20/12/2022).
- Topal, A. K. "Kavramsal olarak Kent nedir ve Türkiye'de Kent Neresidir?" *Dokuz Eylül Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt 6 (1), 2004, 276-294.
- Topinard, P. "De la notion de race en anthropologie", *Revue d'anthropologie*. 2. sér., t. II., 1879, 589-660.
- Topinard, P. *L'anthropologie*. Préface du Paul Broca, Paris: C. Reinwald, 1876.
- Topinard, Paul. *L'homme dans la nature*. Paris: Felix Alcan, 1891.
- Tuna, Osman Nedim, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi*, Atataürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 561, Ankara 1990.
- Türk Tarihinin Ana Hatları (TTAH)*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930 (1. Baskı, 100 adet, XIV+606 s.) ve ayrıca *Türk Tarihinin Ana Hatları – Methal Kısmı*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931 (87 s.)
- Umar, B. *Türkiye'de Tarihsel Adlar - Türkiye'nin Tarihsel Coğrafyası ve Tarihsel Adları Üzerine Alfabetik Düzende Bir İnceleme*, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1993.
- Uzun, N. *Başlangıcından MÖ II. Bin Yıl Sonuna Kadar Anadolu'da Geyik Tasvirleri*. Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Ü, Aydın, 2019.
- Ünal, T. "Eski Türklerde Şehir ve Şehircilik." *Türk Kültürü*. 135, 1974, 171-178.
- Ünal, A. *Hitit Devrinde Anadolu*, Kitap I, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay. 2002
- Veenhof, Kl. R.-J. Eidem. *Mesopotamia The Old Assyrian Period*. Academic Press Fribourg Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, 2008.
- Waal, W. *Hittite diplomatics: studies in ancient document format and record management*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015 [Studien zu den Boğazköy-Texten (Band 57) Year: 2015, Volume: 57].
- Weeden M.- L. Z. Ulmann (Ed.). *Hittite Landcape and Geography*. with maps Zenobia Homan, Boston: Brill, 2014.
- Wood, B. C. "Hittites And Hethites: A Proposed Solution To An Etymological Conundrum." *Journal of Evangelical Theological Society*. 54(2), June 2011, 239-241.
- Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*. Haz. Abdullah Bakır, İstanbul: Çamlıca Basım-Yay., 2009.
- Yıldırım, N. *Anadolu'da Bulunan Yeni Asur Devri Tabletleri*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Ü, Ankara, 2009.
- Yücel, İ. *İngiliz ve Fransız Arşivleri Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Arkeolojik Kazılar ve Eski Eser Kaçakçılığı*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2017.
- İnternet Kaynakları**
- <https://belleten.gov.tr/arama-sonuclari?quick=ETİ+> Erişim 10/11/2022
- <https://www.persee.fr> Erişim 10/11/2022
- <https://www.etietieti.com/eti-gida-sanayi-ve-ticaret> Erişim 03/11/2022
- <http://www.ankara.gov.tr/Etimesgut> Erişim 4/11/2022
- <https://www.etimaden.gov.tr/tarihçe> Erişim: 3/11/2022
- Etibank'ın Eti Aslanı kumbarası için <https://www.birkultur.com/nesne/nesne-2457/> Erişim 03/11/2022
- Etibank resim kapaklı okul defteri için bk. https://www.kitantik.com/product/R5-ETIBANK-OKUL-DEFTERI_1br9qfwl3bn7bsq186w Erişim 03/11/2022
- <https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiempert/G7430-1867-K547-index.html> Erişim 05/02/2023
- <https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiempert/G7430-1867-K547-index.html> Erişim: 05/02/2023
- Türkiye'nin Kalbi Ankara*, 1933, Sovyet Yapımı belgesel. You-Tube 'İşte Atatürk' platformunda (isteaturk.com) <https://www.youtube.com/watch?v=R2GM6H6w1ik> Erişim 10/01/2023
- Hacettepe kurumsal kimliği için https://www.hacettepe.edu.tr/hakkinda/kurumsal_kimlik Erişim 10/01/2023